

Religioznost u kamenom dobu

Kovačević, Luka

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:725479>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-07**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“
Kultura i turizam

Luka Kovačević

RELIGIOZNOST U KAMENOM DOBU

Završni rad

Pula, Srpanj 2022.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“
Kultura i turizam

Luka Kovačević

RELIGIOZNOST U KAMENOM DOBU

Završni rad

JMBAG: 2032112238 8

Studijski smjer: Kultura i turizam

Predmet: Povijest civilizacija

Mentor: Doc.dr.sc. Marina Zgrablić

Pula, Srpanj 2022.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Luka Kovačević, kandidat za prvostupnika kulture i turizma, smjera Kultura i turizam ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

Luka Kovačević

U Puli, 06. Srpnja 2022. godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Luka Kovačević dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom „*Religioznost u kamenom dobu*“, koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama. Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 06. Srpnja 2022.

Potpis

Luka Kovačević

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. RELIGIJA I RELIGIOZNOST	3
2.1. Funkcija i struktura religije	3
2.2. Povijest proučavanja religija kamenog doba.....	5
3. RELIGIOZNOST U PALEOLITIKU	7
3.1. Pretpostavke religioznih ponašanja u Donjem Paleolitiku	7
3.2. Ukopi kod neandertalaca u srednjem paleolitiku	9
3.2.1. Sekundarni ukop i kanibalizam.....	12
3.2.3. Kultovi.....	13
3.3. Oblici religioznosti u gornjem paleolitiku.....	14
3.3.1. Špiljska umjetnost	14
3.3.2. Ukopi i obredi	20
4. MANIFESTACIJA RELIGIJE U MEZOLITIKU	25
4.1. Mezolitička svetišta	28
4.2. Pogrebni rituali i ukopi	29
5. RELIGIOZNOST U NEOLITIKU	35
5.1. Oblici religioznosti u neolitiku	35
5.2. Ukopi i pogrebne prakse neolitičkih ljudi.....	38
6. ZAKLJUČAK.....	40
LITERATURA.....	43
POPIS SLIKA	47
SAŽETAK.....	48
SUMMARY	49

1.UVOD

Završni rad bavit će se razvojem čovjeka u kontekstu religioznosti i simboličkog ponašanja. Naime, duhovnost i religioznost su vrlo bitne stavke čovjeku, s obzirom da ne postoji čovjek koji barem nekada nije razmišljao postoji li nešto onostrano što nastupa nakon smrti te postoji li Bog i u kojem obliku on dolazi. Većina modernih religija fokusira se na smrt, a to se vrlo lako može povezati sa oblicima religioznosti u prapovijesti gdje pretpostavke o simboličkom ponašanju dolaze iz poveznica sa smrću, odnosno ukopima. Zanimljivo je za spomenuti kako su predstavnici roda *Homo* postepeno razvijali svijest o različitim stvarima, poput samosvijesti, svijest o drugima te kod roda *Homo sapiens* prvi put postoji svijest o mislima drugih, što se popularno zove „teorija uma“. *Homo sapiens* kao nekakva inačica modernog čovjeka razvila je unutrašnju sposobnost reflektiranja nad svojim mislima. Razina svijesti koje su razvijali praljudi uvelike je pridonijela razvoju simboličkog ponašanja.¹ Svijest je ta koja izdvaja čovjeka od ne-svjesne prirode iz koje je i on izrastao. Ono što je bitno za reći kod simboličkog ponašanja jest to da je čovjek pokušavao objašnjavati procese koji su se događali u prirodi sa strahom, poštovanjem i željom da ponovno iskusi isto. Sama povezanost sa prirodom i, po njih zastrašujućim, prirodnim procesima dovela da kroz neko vrijeme sami stvaraju slike bogova na različite načine.²

Rad je se sastoji od uvoda, četiri poglavlja, trinaest potpoglavlja, zaključka, popisa literature te popisa priloga. Drugo poglavlje rada bavit će se religijom i religioznosti kao takvom, koje su definicije religije i religioznosti, komponentama, svrhom i naposljetku istraživačima koji su se bavili istraživanjem religije. Treće poglavlje fokusirat će se na razvoj religioznosti i simboličkog ponašanja od najranijih početaka, odnosno od donjeg, preko srednjeg do gornjeg paleolitika. Četvrto poglavlje referirat će se na promjenu načina života, a samim time i simboličkog ponašanja u mezolitiku. Zadnje peto poglavlje bavit će se neolitikom te prvim naseljima, revolucijom poljoprivrede te kako je ista utjecala na promjenu u čovjekovoj svijesti i simboličkom ponašanju.

Cilj rada je istražiti religioznost u kamenom dobu, te na što je moguće kvalitetniji način predstaviti i opisati period kamenog doba i načine štovanja te simboličkog ponašanja. Svrha rada je što bolje upoznati religijski aspekt kamenog doba. U istraživačkom dijelu

¹ Fuller Torrey, Edwin. 2017. *Evolving Brains, Emerging Gods*. Columbia University Press. New York. Str. 3.-6.

² Hawkes, Jacquetta. 1966. *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*. Naprijed. Zagreb. Str. 245.-246.

korištene su metode analize i sinteze, induktivna i deduktivna metoda, metoda komparacije i metoda apstrakcije. Rad je uređen metodom deskripcije.

2. RELIGIJA I RELIGIOZNOST

Religija dolazi iz latinske riječi *religio*, koja proizlazi iz glagola *religare* što pretpostavlja povezivanje, okupljanje. Opći religijski leksikon ju definira kao „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetom.“ Relaciju ili odnos možemo kategorizirati kao subjektivan ili objektivnan. Pod subjektivnim odnos smatramo klanjanja i osobna štovanja, pa to opći religijski leksikon kategorizira kao religioznost. Kada, pak govorimo o objektivnom odnosu, mislimo na trenutke kad se odnos prema svetom očituje u riječi, obredu, gesti, vjerskoj zajednici itd. tada mislimo na objektivnu religiju ili religijsku ustanovu.³

Religioznost, pak, karakteriziramo kao osobinu živog bića koja štuje ili se klanja nečemu što je je transcendentno ili antropomorfno te nečemu što je dio ovoga svijeta, odnosno drugim živim bićima ili predmetima.⁴

2.1. Funkcija i struktura religije

. Proučavanje religije seže duboko u ljudsku povijest, od arhaičnih oblika do modernih oblika religije i religioznosti. Kroz povijest se religija kao takva mijenjala usporedno sa razvojem čovjeka. Evolucionistička teorija govori o razvitku religija od onih nižih i jednostavnijih oblika poput animizma, preko politeizma koji je složeniji oblik, do monoteizma koji je visoko složeni oblik religije.⁵

Opća religiologija smatra da je religija kao takva prošla kroz tri faze evolucije, faza eksteriorizacije, objektivizacije i interiorizacije. Prva faza se odnosi na religiozno iskustvo koje se veže uz vanjske pojave, druga faza uz dogme, obrede i religijske ustanove, a zadnja faza kroz unutarnju religiju, odnosno prosvjetljenje. Od antike do modernih vremena religija predstavlja predmet proučavanja mnogih filozofa i znanstvenika koji ju pokušavaju okarakterizirati i smjestiti u kontekst odnosa s čovjekovim životom. U religiologiji religiji se pridaje trostruka uloga: kompenzacijska, objasnidbena i spasenjska. Prvo tumačenje karakterizira religiju kao posljednicu čovjekovog straha i nemoći, što možemo vidjeti u slaganju filozofa iz različitih epoha, poput Tita Lukrecija, Diderota, Karla Marxa i Sigmunda

³ *Opći religijski leksikon: A-Ž.* 2002. Ur. Rebić, Adalbert. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. Str. 798.-799.

⁴ *Ibidem*, Str. 798.-799.

⁵ *Ibidem*. str. 798.-799.

Freuda. Drugo tumačenje, u kojem se slažu Aristotel, Toma Akvinski i Jacques Maritain, religiju gleda kao ono što objašnjava ljude i njihovo postojanje. Ona predstavlja traganje za onim iskonskim. Spasenjska uloga religije nadilazi prvu i drugu, s obzirom da tumači kako religija prikazuje svijest o konačnosti ljudskog postojanja te pokušaj zaustavljanja ili točnije nadvladavanja iste konačnosti.⁶

Svaka religija počiva na sličnoj strukturi. Naime, u kontekstu razgovora o strukturi svake religije postoje određene sastavnice koje karakteriziraju svaku religiju: to je ono sveto, odnosno ono čemu članovi religijske zajednice teže, klanjaju se i štiju, druga sastavnica je etičko-egzistencijska jezgra, odnosno samo iskustvo uzvišenog, i zadnja sastavnica je objektivizacija svetoga.⁷

Nadalje, Esad Ćimić parafrazirajući Ante Fiamenga, uvaženog hrvatskog sociologa, govori o religiji kao „kompleksu“ koji se sastoji od tri bitne komponente. Naime, prvotno je važno spomenuti racionalnu komponentu, odnosno ono što je blisko razumskom opravdanju natprirodnih sila. Religiju Ćimić naziva „integralnim dijelom nacionalne kulture“ što ona u svojoj biti je, čak i usprkos činjenici nije fiksna i stalna. Iduća komponenta je emocionalna koja je najbitnija komponenta u ostvarivanju „odnosa“ sa religijom. Ona se često javlja kao ovisnost o tom fikcijskom svijetu koji prikazuje određena religija, te se često može zamijeniti kao psihopatsko stanje kidanja veza sa realnošću. Posljednja komponenta je obredna što obuhvaća određenje radnje koje su normativne za neko vjerovanje, a s kojima se čovjek pokušava približiti nadnaravnom biću. Kada razmotrimo sve tri komponente, shvatimo kako uistinu svaku religiju prožimaju iste.⁸

Religija sama po sebi je kroz različita razdoblja prikazivana i tumačena kroz prizmu antropologa, sociologa, znanstvenika, teologa. No počeci takovih religioznih praksi su vrlo nerazumljivi i još uvijek nedovoljno istraženi, s obzirom na nedostatak materijalnih dokaza, koji su ostali u nekom davnom vremenu.

⁶ Ibidem. str. 799.

⁷ Aguti, Andrea. 2017. *Filozofija religije*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb. Str. 15.-16.

⁸ Ćimić, Esad. 1971. *Struktura religiozne svijesti u gradskim i seoskim sredinama*. Revija za sociologiju. Vol. 1 No. 2, str. 13.-25.

2.2. Povijest proučavanja religija kamenog doba

S obzirom da se religija kao pojava i fenomen razvijala kod čovjeka kroz dugi period valjalo bi spomenuti bitne istraživače religije kao takve te uvažene arheologe i znanstvenike koji su proučavali razvoj religije u kamenom dobu. Neki od znanstvenika koji su bavili religiologijom te koji su svojim istraživanjem doprinijeli razvoju znanstvenog pravca u istraživanju fenomena religija su Friedrich Max Müller, Sir Edward Burnett Taylor, James George Frazer, William James. Friedrich Max Müller, zvan i ocem znanosti o religiji, bavio se komparativnom lingvistikom, religijom i mitologijom, a poznat je po proučavanju religija Istoka kroz prevođenje i uređivanje tekstova iz područja filozofije i religije.⁹ Sir Edward Burnett Taylor poznati je engleski antropolog iz sredine 19. stoljeća koji se proslavio knjigom „Primitivna kultura“ u kojoj je uobličio animističku teoriju koja religiju shvaća kao primitivnu fazu evolucije kulture, odnosno „vjerovanje u duhovna bića“.¹⁰ James George Frazer, britanski antropolog sa sredine 19. stoljeća kojemu je najpoznatije djelo „Zlatna grana: Studija komparativne religije“ u kojem se referira na magiju kao bitnoj sastavnici teorije o religiji. Naime, on magiju gleda kao „početnu“ znanost koja svoje postojanje i smisao pronalazi izvan prirodnih zakona.¹¹ Naposljetku, valja spomenuti i američkog psihologa sa sredine 19. stoljeća, Williama Jamesa čije najpoznatije djelo „The Varieties of Religious Experience“ se bavi religijom i religioznim iskustvom iz percepcije psihologije. Njegova istraživanja u području religiologije bavila su pitanjima postojanja Boga, besmrtnosti duše, slobodne volje i determinizma, svrhe života, ali su sva ta proučavanja bila empirična, a ne dijalektična.¹²

Jedna od glavnih istraživača religija kamenog doba iz 21. stoljeća jest uvaženi profesor Odsjeka za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Ivor Karavanić. Profesor Karavanić bavi se temama poput arheologije paleolitika, razvoja čovjeka, litičke industrije te razvojem religije i religioznosti kod čovjeka kamenog doba. Karavanić je autor brojnih knjiga i članaka o životu paleolitičkog čovjeka.¹³ Bitno je spomenuti i profesora Paula B. Pettita sa Sveučilišta u Durhamu, Ujedinjeno Kraljevstvo koji je svojim istraživanjima pogrebnih praksi te korjenima

⁹ <https://www.britannica.com/biography/Max-Muller>, pregledano 17.01.2022.

¹⁰ Edward Burnett Taylor, <https://www.britannica.com/biography/Edward-Burnett-Taylor>, pregledano 17.01.2022.; Burnett Tylor, Edward. 2016. *Primitive culture*. Dover publications inc. New York. Str. 10.-25.

¹¹ James George Frazer, <https://www.britannica.com/biography/James-George-Frazer>, pregledano 17.01.2022.; Natale Terrin, Aldo. 2006. Uvod u komparativni studij religija. Kršćanska sadašnjost.Zagreb. str. 35; Frazer, James. 2019. *Zlatna Grana*. Jesenski i Turk. Zagreb. Str. 41.-133.

¹² William James, <https://www.britannica.com/biography/William-James/Career-in-philosophy>, pregledano 17.01.2022.; James, William. 1996. *Varieties of Religious Experience*. Philosophical Library. New York.

¹³ <https://www.matica.hr/knjige/autor/643/>, pregledano 20.05.2021.

paleolitičke umjetnosti donio brojne dokaze o postojanju religioznog i kultnog načina ponašanja paleolitičkog čovjeka kroz ukope i umjetnost.¹⁴

¹⁴ <https://www.durham.ac.uk/staff/paul-pettitt/>, pregledano 21.05.2022.

3. RELIGIOZNOST U PALEOLITIKU

3.1. Pretpostavke religioznih ponašanja u donjem paleolitiku

Korjen religijskih imperativa dolazi od pojedinca, vjerovanje i praksa su svakako socijalni fenomen, te se smatra da religiju moraju koristiti pojedinci kako bi dobili svoje mjesto u društvu. Prije nego li se razmotri nastajanje elemenata rituala, bitno je razmotriti što bi bila najranija arheološka manifestacija bilo kakvog sustava vjerovanja. To su prirodni objekti koji oblikom podsjećaju na čovjeka koji su bili najsitnije modificirani kako bi se istaknule čovječje karakteristike.¹⁵

Iz donjopaleolitičkog perioda gotovo da i nemamo tragova umjetničkog izričaja čovjeka. No, postoje dva kamena fragmenta, čiji oblici podsjećaju na čovjeka, te se smještaju u ašelejensku kulturu. Naime, to je prvotno figurica iz Tan Tana, Maroko. Smješta se u ašelejensko razdoblje, između 500 000 i 300 000 godina prije sadašnjosti. To je šljunčani kamen koji slični liku čovjeka. Zanimljivo je da čovjek nije sam izrezbario kamen, nego je kao takav nađen, jer je čovjek koji ga je pronašao vjerojatno u njemu vidio ljudski lik. Mikroskopska istraživanja nad figuricom pokazala su da su obline naglašavane ljudskom rukom.¹⁶

Druga figurica je iz *Berekhat Rama*, Izrael, također pripada ašelejenskom razdoblju, a datirana je iz razdoblja od 250 000 do 280 000 godina. I ova figurica je prirodnog oblika, odnosno nastala je u prirodi ali ju je čovjek modificirao rukom, odnosno naglašavao obline, udubljenja itd. Možemo reći kako podsjeća na ženu.¹⁷

O religioznim ponašanjima Donjeg i Srednjeg Paleolitika nije lako govoriti sa sigurnošću s obzirom na nedostatak dokaza koji bi pokrili neke pretpostavke, pa se istraživanja o vjerovanjima potonjih razdoblja baziraju na proučavanje evolucijske psihologije i kognitivne znanosti. Kognitivni znanstvenici su iznijeli pretpostavku kako svjesnost o religiji kod ranog čovjeka proizlazi iz razvoja zbog prirodne selekcije. Tjelesno iskustvo osjetnog svijeta mora biti korijen bilo kakvog natprirodnog vjerovanja.¹⁸ S obzirom da ne postoji sačuvani mozak ranog čovjeka poput *Homo erectusa* kako bismo ga istražili, ne

¹⁵ Pettit B., Paul. 2012. *Religion and Ritual in the Lower and Middle Paleolithic*. str. 333

¹⁶ Figurica iz Tan Tana, http://www.bradshawfoundation.com/sculpture/tan_tan.php, pregledano 20.02.2022.

¹⁷ Figurica iz Berekhat Rama, http://www.bradshawfoundation.com/sculpture/berekhat_ram.php, pregledano 20.02.2022.

¹⁸ Pettit B., Paul. 2012. *Religion and Ritual in the Lower and Middle Paleolithic*. Str. 329.-333.

možemo sa sigurnošću zaključiti neke pretpostavke o religioznosti, ali na temelju dokaza prikupljenih iz cijelog svijeta te evolutivnom procesu možemo doći do vrlo vjerojatnih pretpostavki otkud je čovjeku došla misao o nečemu nadnaravnom.¹⁹

Bitno je naglasiti kako ni arheolozi ne moraju uvijek biti sto posto sigurni u datiranju i analizi ostataka. Naime, u Kini na nalazištu Choukoutien, nalazištu takozvanog *pekinškog čovjeka*, koji je vrsta *Homo erectus*, pronađeni su ostaci za koje se smatra najstarijim dokazima posmrtnih, ritualnih radnji. Naime, na lubanjama su pronađene rupe, što je moglo implicirati na to da su bili žrtve ritualnih obreda, kako bi se konzumirao njihov mozak, što je pripisano takozvanog kultu lubanje. Inače su takvi ostaci smješteni u razdoblje srednjeg paleolitika, no kasnijim istraživanjima prihvaćeno je da pripadaju donjem paleolitu.²⁰

Lubanja s nalazišta Bodo u Etiopiji, također, navodi na formiranje tezi o posmrtnim ritualima. Ostaci datiraju 600 000 godina prije sadašnjosti. Konstrukcija kostiju daje do znanja kako je *Homo erectus* prešao u vrstu *Homo heidelbergensis*. Na kostima lubanje jasno se vide ogrebotine, koje po nekim pretpostavkama predstavljaju ritualne radnje skidanja tkiva kamenim alatom prije ukopa. Ne može se sa sigurnošću pretpostaviti je li iz lubanje izvađen mozak s obzirom da cijeli donji dio nedostaje.²¹

Na nalazištu u Bilzinglebenu u Njemačkoj, pronađeni su ostaci brojnih životinjskih vrsta, biljnih vrsta te ljudi. Među kostima, pronađeni su artefakti mamuta koji su na sebi imali urezane linije, što je njemački arheolog i paleontolog dr. Dietrich Mania okarakterizirao kao mogući ritualni običaj, s obzirom da su linije bile geometrijske.²²

Kroz nekoliko godina znanstvenici su se borili sa pretpostavkama o ritualnom i religijskom ponašanju donjopaleolitičkog čovjeka. Artefakti koji su pronađeni a na sebi su imali ureze ili rupe, ne mora po sebi značiti kanibalizam ili ikakvu vrstu simboličkog ponašanja, mogle su ih napraviti životinje ili priroda sama po sebi, ipak, znanstvenici ne isključuju mogućnost religioznih vjerovanja u donjem paleolitu. Bitno je, međutim, spomenuti kako je na religiozno ponašanje, govori kongnitivna znanost i evolucijska

¹⁹ Fuller Torrey, Edwin. 2017. *Evolving Brains, Emerging Gods*. Columbia University Press. New York. str. 1.-50.

²⁰ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 31

²¹ T.D.White, *Cut marks on the Bodo cranium: A case of prehistoric defleshing*. American Journal of Physical Anthropology 2(1), 6-9.

²² Mania, D. 1991. *The zonal division of the Lower Palaeolithic open air site Bilzingsleben*. Anthropologie. 29: 17-24.

psihologija, mogao utjecati razvoj jezika i dijelova u grlu koji su zaslužni za govor, te svakako ne smijemo izostaviti evoluciju i povećanje mozga kod *Homo erectusa*.²³

3.2. Ukopi kod neandertalaca u srednjem paleolitu

Homo neandertalensis za razliku od *Homo erectusa* je razvio veći mozak, što je posljedično dovelo do veće kognitivne sposobnosti, a to se može pripisati većoj uporabi mesa u prehrani te povećanju proteina. To povećanje mozga po nekim znanstvenicima moglo je značiti početak razmišljanja o drugim pripadnicima svoje vrste te brige o istima. S obzirom da se razvila misao o brizi prema drugima, neminovno je da se razvio i nekakav komunikacijski oblik koji bi poboljšao odnose. Ne zna se u kolikoj su mjeri praljudi komunicirali, no sigurno je kako je postojao neki oblik komunikacije koja je preteča društvenih odnosa. Jezik i društveni odnosi dovode do razmišljanja o nadnaravnom. Vrlo je vjerojatno da su si postavljali pitanja kada članovi njihovog okruženja umru, ili nisu uopće razmišljali o tome, no svakako neki dokazi o ritualnim pokapanjima daju do znanja kako je svijest o smrti itekako postojala.²⁴

U gradu Lehringen blizu Verdena an der Aller, Njemačka, pronađeni su ostaci slona koji je bio ubijen drvenim kopljem, što je samo jedna od brojnih dokaza da su neandertalci bili vješti lovci. Pretpostavke su da je *Homo neanderthalensis* vrlo sličan modernom čovjeku, pa se može ustvrditi kako je životinje smatrao vrlo slične čovjeku, talentirane nadnaravnim moćima. Ubijanje životinje zbilo se nakon kompliciranog rituala. S druge strane, rituali su morali postojati, a bili su povezani sa kultom lubanje i ostalim kostima. John Campbell, američki profesor komparativne mitologije i komparativne religije, zaključuje iz mitologije živućih naroda kako mora postojati bliska veza između religije paleolitičkog čovjeka te današnjih lovačko-sakupljačkih naroda.²⁵

Nekoliko istraživanja bavila su se pronalaskom okera na srednjopaleolitičkim nalazištima. Naime, oker kao takav može se rabiti u svrhu ukrašavanja, ali je poznato da se služi u borbi protiv kukaca, tamnjenje kože, te kao vezivno sredstvo drške i kamene oštrice. U špiljama Italije i Španjolske pronađeni su fosili školjaka prebojanih okerom stari do 50 000 godina prije sadašnjosti. Ne zna se sa sigurnošću jesu li neandertalci bojali lice i tijelo, jer bi

²³ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 32.-33.

²⁴ Fuller Torrey, Edwin. 2017. *Evolving Brains, Emerging Gods*. Columbia University Press. New York. str. 51.-55.

²⁵ Wunn, Ina. 2000. *Beginning of religion*. Numen. vol. 47, No. Str. 417.-452.

se tek tada moglo pretpostaviti kako to ima simboličko odnosno ritualno značenje. Primjerice na musterijenskom nalazištu u Mađarskoj, pronađeni su ostaci zuba mamuta. Naime, jedna strana zuba bila je premazana okerom, dok je druga strana bila izlizana za što se može pretpostaviti nekakvo ritualno ponašanje. S obzirom da se oker rijetko pronalazi u grobovima srednjeg paleolitika, ne može se potvrditi ritualna simbolika.²⁶ Na nalazištu špilje Qafzeh pronađene su školjke i grudice okera, no osim toga pronađeni su i ukopi pračovjeka, što je potvrđuje pretpostavku o simboličkom ponašanju paleolitičkog čovjeka.²⁷

Godine 1908. u mjestu La Chapelle aux Saints, Francuska, pronađeni su kosturi u iskopanoj rupi u središtu špilje, što su prije istraživanja znanstvenici već proglasili prvim oblikom ukopa neandertalaca. Naime, osim potonjeg pronađeno je još 9 slučaja ukopa te 40 pretpostavki, od kojih neki reflektiraju kompleksne pogrebne prakse. Svi pronalasci što se tiču ukopa mijenjaju svijest o neandertalcima te o njihovom kognitivnom, psihološkom, religioznom i društvenom razvoju. Jama u špilji u mjestu La Chapelle aux Saints zanimljiva je jer je modificirana od strane čovjeka, što dokazuje namjerno pokapanje. Znakovi musterijenske Quina industrije te musterijenske kulture ašelejske tradicije pronađeni su u špilji. Osim ljudskih, u jami su pronađene i kosti bovida, s čime se može pretpostaviti i ritualni običaj pokapanja pokojnika s mesom.²⁸

Slične ukope pronalazilo se nakon nalazišta La Chapelle aux Saints na nalazištu La Ferrassie gdje je otkriveno nekoliko starijih osoba i djece, no ne može se reći jesu li ukopani zajedno nego samo da je riječ o namjernom ukopu. Također, važni ostaci su pronađeni i u nalazištu Regourdou 1957. godine gdje su kosti bile u grobu napravljenom od kamenja, što je poseban primjerak takve vrste u srednjem paleolitu. Takvi ukopi pronađeni su i u drugim zemljama, poput nalazišta Feldhofer u Neanderthalu u Njemačkoj te Spy u Belgiji. Zanimljivo je za spomenuti kako su većina skeleta pronađena u istom položaju sa zgvrćenim nogama i rukama, što je još jedan dokaz o namjernom ukopu. Izvan Europe, također, postoji nekoliko

²⁶ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 40.-41.

²⁷ Hovers, E., Ilani, S., Bar Yosef, O. I Vandermeersch, B. 2003. *An early case of color symbolism: Ochre use by modern humans in Qafzeh cave*. *Current anthropology* 44 (4). Str. 491.-522.

²⁸ Bayle, Priscila; Faivre, Jean-Philippe; Thierry Bismuth et al. 2014. *Evidence supporting an intentional Neandertal burial at la Chapelle-aux-Saints*. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. Str. 1.-6., preuzeto sa: https://www.academia.edu/14107145/Evidence_supporting_an_intentional_Neandertal_burial_at_la_Chapelle_aux_Saints, pregledano 20.01.2022.

desetaka nalazišta neandertalca od kojih je važno spomenuti špilje Šanidar u Iraku, Kebara u Izraelu te Teshik-Tash u Uzbekistanu.²⁹

Šanidar je špilja u podnožju planine Baradost u sjeveroistočnom Kurdistanu. Pedesetih godina dvadesetog stoljeća Ralph Solecki iskopao je deset ostataka muškaraca, žena i djece za koje se utvrdilo kako pripadaju vrsti *Homo neanderthalensis*. Zanimljivost ovog nalazišta je to što arheolog smatra kako je nekolicina ljudi iz špilje ubijena kamenjem koje je padalo iz špilje, dok su neki ritualno ukopani. Naime, bitno je za spomenuti poznati cvjetni ukop koji je tako nazvan zbog pregršt peludnih zrnaca pronađenih u jami, što je interpretirano kao dokaz za namjerno ukopanje sa cvijećem, što može imati ritualnu simboliku.³⁰

Istraživanja špilja 1930-ih na planini Karmel doprinijela su razvoju studija o porijeklu modernog čovjeka. Naime, smatra se da su špilju Kebaru nastanjivali ljudi i razne životinjske vrste tijekom srednjeg i gornjeg paleolitika. Iskapanja su dokazala nekoliko ukapanja te polovično kremiranih ostataka. Zanimljivo je za spomenuti kako su pronađeni ostaci kostiju djece i tinejđera čije su kosti namjerno pokopane, a stare su otprilike 60 000 godina.³¹ Oko jame gdje su pronađeni ostaci kostiju, jasno se vide rupe u kojima je gorjela vatra, što može biti pretpostavka ritualnih obreda sa vatrom prije zakapanja.³²

Na području Uzbekistana u špilji Teshik-Tash, 1930-ih pronađeni su ostaci mladog dječaka te ostaci musterijenske kulture. Iako neki znanstvenici smatraju kako je morfologija ostataka sličnija modernijem čovjeku, većina ih smješta u srednji paleolitik.³³ Jedna od karakteristika ovog groba, je to što skelet ima polomljenju lubanju. Što ne mora značiti ritualni običaj, nego može biti posljedica strvinara. Naime, nakon iskapanja uvidjelo se kako se pored lubanje nalaze rogovi sibirske divokoze, što se, također, ne može okarakterizirati kao ritualna radnja s obzirom da se na tom području vrlo često pronalaze ostaci rogova divokoza.³⁴

²⁹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 41.-54.

³⁰ Pomeroy, Emma. Bennett, Paul., O. Hunt, Chris. Et al. 2020. *New Neanderthal remains associated with the 'flower burial' at Shanidar Cave*. United Kingdom. *Antiquity* Vol. 94 (373). Str. 11-26

³¹ Bar-Yosef O.; Vandermeersch, B.; Arensburg, B. Et al. 1992. *The excavations in Kebara cave Mount Carmel*. *Current anthropology*. Vol. 33. No. 3. Str. 497-534

³² Meignen, Liliane. Bar-Yosef, Ofer. Vandermeersch, Bernard. Et al. 2019. *Kebara Cave, Mt. Carmel, Israel: The Middle and Upper Paleolithic Archeology. The Burial of MHK-2, at Kebara Cave*. *American School of Prehistoric Research Bulletin* 51. Str. 275.-282.

³³ Gunz, Philipp. Bulygina, Ekaterina. 2012. *The Mousterian Child From Teshik-Tash is a Neanderthal: A Geometric Morphometric Study of the Frontal Bone*. *American Journal of Physical Anthropology*

³⁴ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 54.

3.2.1. Sekundarni ukop i kanibalizam

Kada govorimo o pokapanju umrlih kod neandertalaca bitno je spomenuti i termin sekundarnog ukopa. Naime, ukop se obavljao u dvije faze. Prva faza se odnosila na odstranjivanje mesa kamenim oruđem a druga faza na pokapanje kostiju. Na potonje upućuju ogrebotine pronađenih postkranijalnih dijelova kostura. Takva vrsta ukopa bila je vrlo zastupljena kod mezolitičkih nalazišta Lepenski Vir i Vlasac u Đerdapu u Srbiji.

Konkurentna teza ovoj nedovoljno potvrđenoj teoriji je i kanibalizam kod neandertalaca.³⁵ Zbog sljedećih dokaza su neki ostaci interpretirani kao kanibalizam: lubanje kojima fali baza i koje imaju velika udubljenja, kosti koje na sebi imaju ureze od kamenog oruđa, dugačke kosti koje su prepolovljene na pola ili imaju spiralne frakture radi vađenja koštane srži te spaljene kosti. Weindenreich i Gorjanović Kramberger koristili su takve dokaze da bi konstruirali teze o kanibalizmu u Krapini i Zhoukoudhianu. Svi dokazi koji upućuju na kanibalizam lako bi se mogli pripisati mesojedima, lešinarima ili pak težini sedimenta.³⁶

Životinje koje su upotrebljavane za hranu mesarene su metodama rezanja kamenim sjekačem, udaranja i razbijanja te pečenja, vrlo slično kao i pronađene ljudske kosti. Ako bismo zaključili kako su potonje životinje korištene za hranjenje, vrlo lako se može pretpostaviti da su za istu svrhu služili i ljudi.³⁷ Krapina je jedno od važnijih nalazišta u govoru o kanibalizmu. Prvi koji se bavio te opisao kanibalizam kod neandertalaca zasigurno je Dragutin Gorjanović Kramberger, hrvatski arheolog i paleontolog sa sredine 19. stoljeća. Do zaključka je došao tako što je pronašao veliku količinu razbijenih kostiju koje su bile pomiješane sa životinjskim. Osim toga, kosti u špilji su bile razbijene, što je protumačeno kao proces vađenja koštane srži. Naveo je kako krapinski čovjek nije na nikakav način ukapao mrtve, jer su kosti čovjeka i životinja razbacane po rubnim dijelovima špilje. Istraživač H. Ulrich kaže kako je analizom nalaza utvrđeno postojanje kanibalizma i komadanja tijela.³⁸

U Špilji Vindiji koju je Mirko Malez, hrvatski geolog i paleontolog, istraživao od 1974. do 1986. također su pronađeni dokazi kanibalizma kod neandertalaca. Osim potonjih

³⁵ Ibidem, str. 55

³⁶ Villa, Paola. 1992. *Cannibalism in Prehistoric Europe*. *Evolutionary Anthropology* 1(3): str. 93-104.

³⁷ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 57.

³⁸ Karavanić, I. 1993. *Kanibalizam ili mogućnost religijske svijesti u krapinskih neandertalaca*. *Obnovljeni Život*. 48.(1.), str. 99-103. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/51013> (Datum pristupa: 10.03.2022.)

hrvatskih nalazišta, tragovi kanibalizma su pronađeni i na francuskom nalazištu Moula-Guercy.³⁹ Iskopavanjem 1991. godine pronađeni su fragmenti 12 hominida te unglata starih otprilike 100 000 godina, od kojih neki imaju porezotine učinjene kamenim oruđem. Zanimljivo je kako su kosti čovjeka i kopitara tretirane na isti način, vađena je koštana srž te su razbijane lubanje radi vađenja mozga. Sličnosti obilježja oštećenja upućuju na kanibalizam.⁴⁰ Na temelju ostataka neke pretpostavke vrlo lako se mogu okarakterizirati kao istinite, no usprkos nedovoljnim dokazima i velikoj vremenskoj razlici uvijek postoji mogućnost zabune te reinterpretaciji rezultata.

3.2.3. Kultovi

Kada se govori o kultovima kod neandertalaca zasigurno su najpoznatije pretpostavke o kultu lubanje i kultu špiljskog medvjeda. Pronađene oštećene lubanje su vrlo često korištene kao dokaz o navodnom postojanju kulta lubanje.⁴¹

Zanimljiv primjerak lubanje neandertalca pronađen je u špilji Guatari, odnosno Monte Circeo. Lubanja je pokazivala znakove snažnog udarca na desnoj strani, te je baza, odnosno *foramen magnum*⁴², odsječena nakon smrti, najvjerojatnije kako bi se izvukao mozak.⁴³ No, kasnijom analizom utvrđeno je kako su oštećenja na lubanji nastala djelovanjem životinjskih zubi. Također, lubanje iz Krapine i Vindije imaju vidljiva oštećenja što se može pripisati neandertalcu te ritualnim ponašanjima, no manjak dokaza za postojanje bilo kakvog kulta ostavlja teorije pod upitom.⁴⁴

Arheološki pronalasci kostiju medvjeda u špiljama dali su naslutiti kako je kod neandertalaca postojao nekakav oblik štovanja medvjeda. Kostiju koje su pronađene u većini slučajeva pripadaju špiljskom medvjedu (lat. *Ursus spealeus*) te smeđem medvjedu (lat. *Ursus arctos*). Prvo nalazište na kojemu se utvrdila teorija jest Drachenloch u Švicarskoj. Lubanje medvjeda su bile pokriveno kamenim pločama, pa se takva pojava može objasniti ljudskom aktivnošću. No, s obzirom na nalazišta na kojima su pronađene kosti medvjeda, valja za

³⁹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 61.

⁴⁰ Defleur, Alban. White, Tim. Valensi, Patricia et al. 1999. *Neanderthal Cannibalism at Moula-Guercy, Ardèche*. France. Science 286. Str. 128.-131.

⁴¹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 64.

⁴² Lat. naziv za veliki okrugli otvor na zatiljnoj kosti.

⁴³ James, E. O. 1957. *Prehistoric religion*. New York. Str. 19.

⁴⁴ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 65.

spomenuti kako je moguće da su iste tamo dospjele prirodnim procesima. Naime, špilje su bile skrovišta medvjeda gdje su provodili vrijeme zimi te rađali svoje mlade. Mjesta na kojima su pronađene navodne relikvije takvog štovanja medvjeda pronađene su na prirodnim staništima gdje su umirali prirodnom smrću, što od starosti što od bolesti.⁴⁵

3.3. Oblici religioznosti u gornjem paleolitu

3.3.1. Špiljska umjetnost

Teorije o religioznom karakteru špiljskih slika sežu s kraja 19. stoljeća. Leroi-Gourhan (1968.) dao je vrlo bitnu konstataciju, koja može rasvijetliti nedoumice oko nazivanja gornjopaleolitičke špiljske umjetnosti „religijskom umjetnošću“. Naime, ideološki pokreti s kraja 19. stoljeća uspjeli su podijeliti znanstvenike na one koji potonju umjetnost smatraju „umjetnošću zbog umjetnosti“ te one druge koji ju smatraju „magijskom umjetnošću“. Ono što je htio reći jest da i u djelima koja nemaju religiozno značenje, umjetnik je svejedno u nj ubacio neku poruku, odnosno simboličku funkciju, a takva poruka izvire iz potrebe da se pojedincu i društvu da moć nad okolinom, te da ga se uključi u ono promjenjivo. On se čudi postavkama da se na prapovijesnu religioznost gleda kao na niži oblik duhovnosti.⁴⁶ Teorija „umjetnost zbog umjetnosti“ prestala je biti fokusna točka već početkom 20. stoljeća, dok su nove fokusne točke u „prevođenju“ paleolitičke umjetnosti postale totemizam, magija lova te šamanizam.⁴⁷

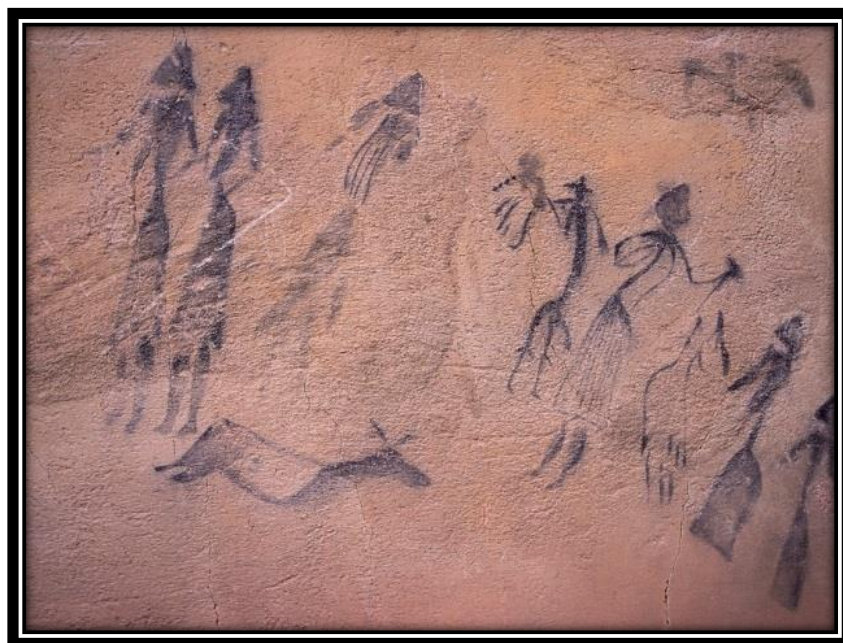
Posebno dominantna kategorija povezana je s konceptom totemizma, no ubrzo je opovrguta s obzirom da su neke životinje prikazane ranjene ili probijene raznim objektima, što se ne može povezivati s totemizmom, iako postoje rijetki slučajevi probodenih totema, no oni su toliko rijetki da ih znanstvenici niti ne uzimaju u obzir. Također, nešto što snažno opovrgava potonju teoriju je i raznovrsnost životinjskih vrsta u špiljama, jer da je totemistička teorija valjana špiljske slika bile bi fokusirane samo na jednu vrstu životinje. Jedna od hipoteza, vrlo popularna kod interpretacije motiva špiljskog slikarstva vezana je uz magiju lova, a naziva se još i simpatetička magija. Razvila se u ranim godinama dvadesetog stoljeća,

⁴⁵ Wunn, Ina. 2001. *Cave bear worship in the Palaeolithic. Coruña. Cadernos Lab. Xeolóxico de Laxe*. Vol. 26, str. 457.-463.

⁴⁶ Leroi-Gourhan, Andre. 1968. *Religije prehistorije: paleolit*. Zagreb. Naprijed. Str. 79.-80.

⁴⁷ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 91.

a za nju su se zalagali Salomon Reinach te poznati paleolitički učenjak Abbé Henri Breul. Ona je bazirana na vezi između slike i subjekta, odnosno kako bi uhvatili životinju prvo ju trebaju kontrolirati, a to će učiniti putem slikanja. Naime, životinje naslikane ubijene ili probodene mogu biti ekvivalenti stvarnim ubijenim životinjama.⁴⁸ Samo po sebi se nameće pitanje kako to da većina slika ne prikazuje ranjene ili ubijene životinje, ako je cilj istih bio samo da bi ulovili životinju za hranu? To može samo upućivat na to da je glavni motiv gornjopaleolitičkog slikarstva bila simpatička, odnosno destruktivna magija.⁴⁹ Simpatetička magija fokusira se na destrukciju i plodnost. Ono što karakterizira destruktivnu magiju je, također, lov, no usmjerena je opasnim životinjama, mesožderima, poput špiljskih lavova i medvjeda. Magija plodnosti počiva na premisi da asistiranje razmožavanju životinja pomaže u ljudskoj prehrani, ili bolje rečeno preživljavanju u surovima uvjetima paleolitika.⁵⁰ Prizore takvog kulta plodnosti vide su u spilji Tuc d'Audoubert kroz prikaz bika i skotne bizonke, te u spilji Cogull u Španjolskoj kroz prikaz muškarca kojeg su okružile žene (Slika 1.).⁵¹

Slika 1. Prikaz žena koje su okružile muškarca, špilja Cogull (Španjolska)

Izvor: <https://www.catalunya.com/roca-dels-moros-17-16003-194?language=en>

(pregledano 16.02.2022.)

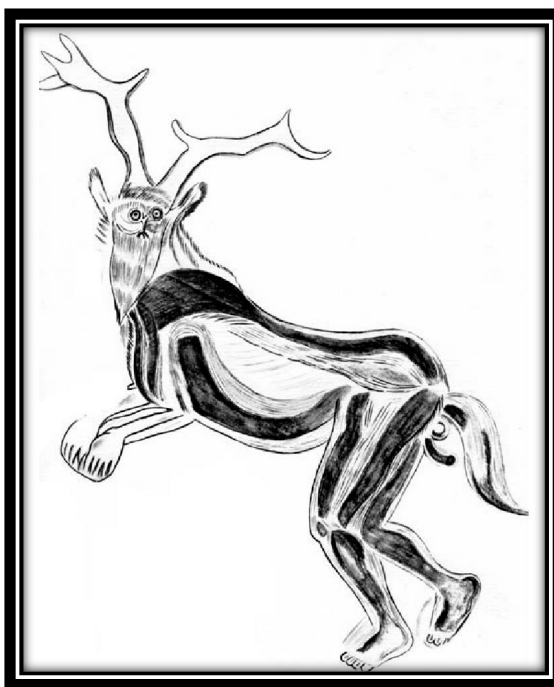
⁴⁸ Lewis-Williams, David. 2002. *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*. London: Thames & Hudson. str. 31.-46. ; Clottes, Jean. Lewis-Williams, David. 1998. *The Shamans of Prehistory*. New York. Harry N. Abrams. Str. 66

⁴⁹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 92.

⁵⁰ Clottes, Jean. Lewis-Williams, David. 1998. *The Shamans of Prehistory*. New York. Harry N. Abrams. Str. 68.-69.

⁵¹ Hawkes, Jacquetta. 1966. *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*. Naprijed. Zagreb. Str. 242.-243.

Jedan od glavnih interpretacijskih teorija paleolitičke umjetnosti svakako je ona o šamanizmu. Šamanizam je religijska tehnika ekstaze. Naime, šamani ulaze u duboko promijenjeno stanje svijesti, odnosno transa, kako bi dobili ono što žele, što može varirati od liječenja bolesnih do promijene vremena i proricanja budućnosti. Ono što su potvrdili brojni istraživači jest da je šamanizam vrlo prisutan kod lovačko-sakupljačkih društava, pa to predstavlja glavnu polaznicu u tumačenju paleolitičkih slika u svrhu šamanizma.⁵² Objašnjenje šamanskog porijekla slikarija je to da su šamani ulazili u trans te su rekreirali vizije transa na interijer špilje. Dva su obilježja dokazi potonjeg porijekla slika, prvo je da životinje kao da lebde na stijenskoj površini, što se ne može povezati sa standardnim prikazom bića iz prirode, drugo je da je veličina životinja neproporcionalna stvarnosti.⁵³ Autori J. Clottes i D. Lewis Williams slažu se kako špilju treba gledati kao šamanski kozmos koja postaje mjesto duhovnih bića. Vrlo su poznati primjerci naslikanih liminalnih bića⁵⁴ u gornjopaleolitičkim špiljama. Špilja Les Tres Frère posjeduje prikaz poluživotinje i polučovjeka, odnosno bića nalik na čovjeka koji se pretvorio u životinju (Slika 2.). Tu može biti riječ o gospodaru životinja, koji je često fokusna točka šamanskih zajednica, a putem rituala on prepušta kontrolu nad životinjama ljudskim lovcima.⁵⁵

⁵² Lewis-Williams, David, et al. 1988. *The Signs of All Times: Entoptic Phenomena in Upper Paleolithic Art*. Current Anthropology. Vol. 29, No. 2. Str. 201-245.

⁵³ Clottes, Jean. Lewis-Williams, David. 1998. *The Shamans of Prehistory*. New York. Harry N. Abrams. 13.-16.

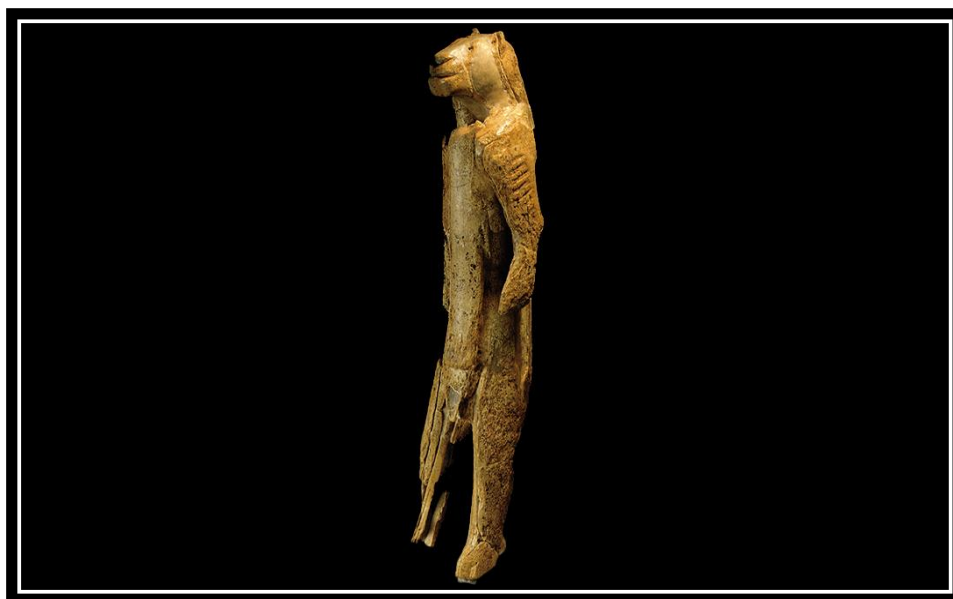
⁵⁴ Ljudi-životinje

⁵⁵ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 96.

Slika 2. Liminalno biće iz špilje Les Tres Frères, Francuska

Izvor: https://www.researchgate.net/figure/The-Sorcerer-from-Trois-Freres-Cave-France-Upper-Palaeolithic-Clark-1954_fig5_332332603 (pregledano 16.02.2022.)

Uz neprenosivu umjetnost bitno je spomenuti onu prenosivu koja se u gornjem paleolitu javljala u obliku figurica, rezbarenih koštanih ulomaka, drvenih držaka itd. Jedna od najpoznatijih figurica je ona s nalazišta Holstein-Stadel iz Njemačke koja prikazuje čovjekoliku figuru s mačjom glavom, što može predstavljati mitološko biće gornjopaleolitičke religije, ili pak liminalno biće povezano s šamanizmom. (slika 3.)⁵⁶ Ono što neki autori tvrde, jest da je potonje prikaz šamana preobraženog u lava. Zanimljive su i interpretacije koje smatraju da figurica nije izrađena da bi stajala samostalno što može značiti kako lebdi.⁵⁷ Također, značenje kipića može biti objašnjeno teorijom magije lova.⁵⁸ Prikaz mačaka nije neobično za paleolitik, s obzirom da su igrali vrlo veliku ulogu u životima gornjopaleolitičkog čovjeka kao svojevrsni duhovi pomagači u koje bi se šaman u transu preobrazio.⁵⁹

Slika 3. Čovjek-lav s nalazišta Holstein-Stadel, Njemačka

Izvor: https://www.bradshawfoundation.com/sculpture/lion_man.php (pregledano 20.02.2021.)

⁵⁶ Ibidem, str. 99

⁵⁷ Dowson, T., Porr, M., 2001. *Special objects – special creatures: Shamanistic imagery and the Aurignacian art of south-west Germany*. The Archaeology of Shamanism. Routledge, London i New York. Str. 165-178.

⁵⁸ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga, Zagreb. Str. 99.

⁵⁹ Lewis-Williams, J. D., 2002. *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*. Thames and Hudson, London.

Važno je za spomenuti paleolitičke figurice koje se nazivaju „Venere“, a bitne su kontekstu razgovora o simboličkom ponašanju i religioznosti. Ženski likovi u paleolitičkoj umjetnosti su vrlo česti, što potvrđuje teoriju o matrijarhatu, koji po sebi označava razvoj čovječanstva i religije. Širom europa pronađeni su kipići koji prikazuju ženu, skoro tri tisuće njih a većina ih pripada gravetijenskoj kulturi.⁶⁰ Najstarija pronađena Venera je relativno nedavno na nalazištu Höhle u Njemačkoj, stara je približno 35 000 godina. Također, važno je spomenuti i figuricu žene sa nalazišta Galgenberg u Austriji, a stara je otprilike 31 000 godina. Zanimljiva je zbog toga što načinom na koji je izrađena prikazuje dinamiku pokreta, nešto što podsjeća na ples, što se može vidjeti u njenom držanju, jedna ruka joj je naslonjena na bok, a druga svijena u laktu te okrenuta prema natrag. Nešto što povezuje sve Venere, osim spola, jesu i materijali od kojih su napravljene, vrlo su lagane pa se mogu nositi, a da su često nošene čak i razmjenjivane, svjedoči izlizana površina figurica.⁶¹ Većina figurica napravljena je bez lica, a jedna od jedinstvenih sa licem je i *Dame à la Capuche* ili Žena iz Brassempouya, koja je pronađena krajem 19. stoljeća na nalazištu Grotte du Pape u Francuskoj (Slika 5.). Izrađena je od kosti slonovače, a datira se u razdoblje 22 000 godina prije sadašnjosti. Venera iz Willendorfa, pronađena u Austriji, izrađena je od vanpenca a potječe iz razdoblja između 28 000 i 25 000 godina prije sadašnjosti (slika 4.). Ona je prikazana kao žena s naglašenim atributima, što možemo povezati sa kultom plodnosti i blagostanja.⁶²

⁶⁰ Facchini F., Gimbutas M., Kozłowski J. K., Vandermeersch B. 2004. *Religioznost u pretpovijesti*. Zagreb. str. 85.

⁶¹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 101-102.

⁶² Janson, H., Woldermar. Davies, Penelope. 2008. *Jansonova povijest umjetnosti, zapadna tradicija*. Stanek. Varaždin. Str. 10.

Slika 4. Venera iz Willendorfa, Austrija

Izvor: <https://www.britannica.com/topic/Venus-of-Willendorf> (pregledano 20.02.2022.)

Slika 5. Dama iz Brassempouya, Francuska

Izvor: <https://musee-archeologienationale.fr/en/collection/objet/la-dame-la-capuche>
(pregledano 20.02.2022.)

Na nalazištu Dolní Věstonice u Češkoj pronađena je takozvana „crna Venera“, a izrađena je od pečene gline. Nju karakterizira vrlo dobra očuvanost, s obzirom na druge

figurice, a i većeg je obujma, što bi moglo ukazivati na ne samo njenu ulogu te korištenje duže vrijeme nego i na to da je mogla biti svojevrsni prototip ostalim Venerama.⁶³ Pronađeni kipići tumačeni su na razne načine, a neki od njih su da su one dokaz matrijarhata, kulta plodnosti, postojanja svećenstva te Božica života i rađanja.⁶⁴ Neka istraživanja upućuju na to kako su Venere prethodile antičkom božanstvu *Magna Mater*, no zbog velikog vremenskog razmaka između paleolitika i antike, diskutabilno je povezivati ih. Na nalazištu Pavlov I, pronađene su figurice nalik na čovjeka i životinje te predmeti izrađeni od bijelokosti od kojih je potrebno izdvojiti onaj na mamutovoj kljovi sa urezanim motivima, koji je vrlo vjerojatno imao simboličko značenje. Brojne skulpturice, izrezbareni predmeti, ukrašeni alati od kostiju ili pak rogova vrlo lako se mogu interpretirati kao predmeti sa magijskom funkcijom. Razdoblje magdalenijske kulture bilježi brojne ukrašene predmete i figurice, od kojih su neki zaista imali ritualno značenje.⁶⁵ Količina umjetnosti pronađene za vrijeme magdalenijena i gravetijena govori o stupnju razvijenosti mozga gornjepaleolitičkog čovjeka te o njegovom promišljanju. Simbolika koja se može interpretirati samim pogledom na predmetnu i pećinsku umjetnost može implicirati na to da je odista paleolitički čovjek imao pojam prvotno o estetici, a onda i o onostranom, odnosno religiji.

3.3.2. Ukopi i obredi

Od kulturnih inovacija koje karakteriziraju gornji paleolitik, one vezane za posmrtnu praksu, razlikuju ga od srednjeg paleolitika. Prisutnost raznih predmeta u grobovima posebice nakita te okera, očito povezanih sa umrlima, govori o ritualnim praksama gornjepaleolitičkog čovjeka.⁶⁶ Nakit je bio izrađivan od raznih materijala poput kamena, kosti, školjaka, zubi i bjelokosti. Takav nakit nije se nužno koristio u ritualne svrhe, nego je bio i vrlo važan estetski izraz.⁶⁷ Disperzija upotrebe raznih ogrlica napravljenih od potonjih materijala su obilježje gornjeg paleolitika.⁶⁸

⁶³ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 103.

⁶⁴ Janković, I., Karavanić, I. 2009. *Osvit čovječanstva*. Zagreb. str. 230

⁶⁵ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 105-106.

⁶⁶ Giacobini, Giacomo. 2007. *Richness and diversity of Burial Rituals in the Upper Paleolithic*. Diogenes No. 214, Vol. 54 (2). Str. 19.

⁶⁷ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 109.

⁶⁸ Kuhn, S. L., Stiner, M. C., Reese, D. S., & Gulec, E. 2001. *Ornaments of the earliest Upper Paleolithic: New insights from the Levant*. Proceedings of the National Academy of Sciences. Vol. 98, No. 13. Str. 7641.

Na nalazištu špilje Mladeč u Češkoj pronađeni su ostaci ljudskog kostura pomiješanih sa životinjskim ostacima, oruđem te 20 probušenih zubi raznih životinja. Stari su približno 31 000 godina, a dio su orinjasijenske kulture. Pretpostavke su da su tijela bačena kroz cilindrični otvor unutra kao dio svojevrsnog rituala. Za ovo nalazište se smatra kako je jedno od najstarijih kada govorimo o modernom čovjeku.⁶⁹

Simbolički vrlo zanimljiv primjer ukopa gornjeg paleolitika je onaj u špilji Grimaldi na obali Ligurskog zaljeva u Italiji. 1901. godine pronađeni su ostaci starije žene i djeteta u zanimljivim položajima. Naime, dječak je bio zgvrčen u položaj fetusa tako da su mu stopala skoro dodirivala zdjeličnu kost, žena je također bila u istom položaju. Oko njegove glave bile su probušene školjke, a kosti su bile umrljane crvenom bojom. Na rukama žene bile se narukvice od školjaka. Između njihovih glava bili su kamenčići serpentina, a glave su im bile na ravnom kamenu te je sav prostor oko njih ispunjen okerom.⁷⁰

Oker je vrlo prisutan simbol gornjepaleolitičkih grobova, posebice crveni. Naime, on bi mogao predstavljati simbol života, krvi ili pak transformacije. U Lovasu, današnja Mađarska, pronađene su jame iz kojih je iskopavan oker.⁷¹

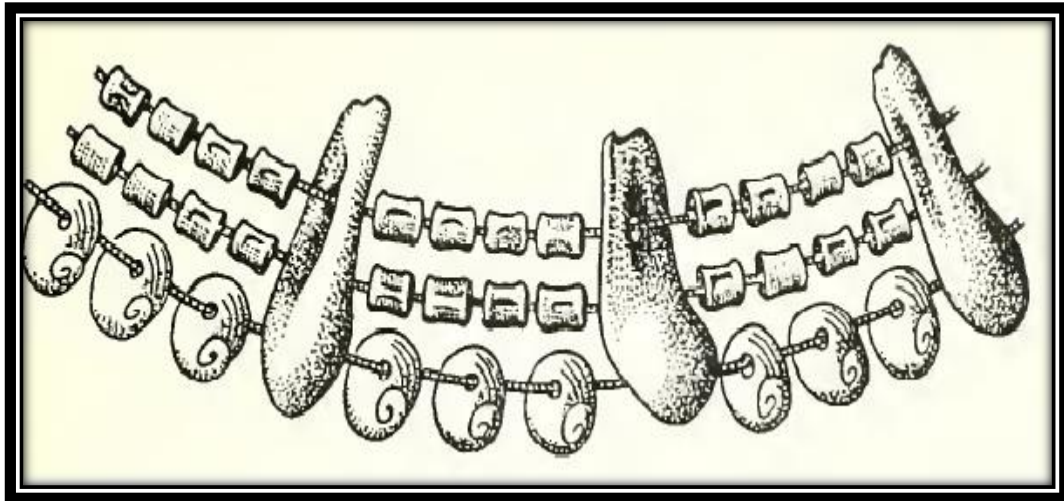
Jedno od sličnijih nalazišta onom iz špilje Grimaldi je i sa nalazišta La Grenière, iskopavanom 1927. godine. Naime, pronađen je kostur visokog čovjeka u raširenom položaju sa podlakticama prema gore, primičući ruke bliže vratu. Na glavi je bila slična kruna od probušenih školjaka. Glava mu je bila namještena na ravni kamen koji je bio zacrvenjen okerom. Tijelo je bilo položeno na grubo oruđe od vapnenca i kvarcita. U špilji Barma Grande pronađeni su ostaci visokog mušakrca, mlade žene i dječaka u grobu koji je obojan crvenim okerom. U potonjem su, također, pronađeni ostaci nakita, poput ogrlice na kojoj se vide zubi mesoždera te dijelovi kralježnice jelena i ribe.⁷² (Slika 6.)

⁶⁹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. Str. 110.

⁷⁰ James, E. O. 1957. *Prehistoric religion*. New York. Str. 23.-24.

⁷¹ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 112.

⁷² James, E. O. 1957. *Prehistoric religion*. New York. str. 25

Slika 6. Ogrlica sa nalazišta Barma Grande, Italija

Izvor: James, E. O. 1957. *Prehistoric religion*. New York.

Također, jedinstven primjer ukopa gornjopaleolitičkog čovjeka vidi se na nalazištu Arene Candide, gdje se vide ostaci mlade muške osobe koja leži u jami obojanoj okerom a na glavi ima kapu od stotine školjaka te zuba jelena. Dio donje vilice (mandibula) nedostajao je te je premazan žutim okerom. Uz potonje uz pokojnika bilo je sječivo veličine 20-ak centimetara, privjesci od mamutove bjelokosti, te štapovi urešeni raznim motivima, koje se povezuju sa ritualnom simbolikom, odnosno da je takva geometrijska dekoracija poznata samo privilegiranim, zato je kostur prozvat „princ“. U Češkoj su pronađeni brojni nalazi ukopa gornjeg paleolitika na nalazištima poput Dolní Věstonice I II, Předmosti, Pavlov i Brno II. Vrlo je zanimljivo kako se na svim nalazištima promatra slična shema, brojne školjke, nakit od kostiju i zubi te crveni oker. Na nalazištu Brno II uz kosti pokojnika položene su školjke, skulpte od bjelokosti koja predstavlja muškarca, kružići od kamena i bjelokosti te dva diska koja su puno veća a napravljena su od silita. Pronađeno se može interpretirati kao grob čovjeka koji je za života bio šaman, s obzirom da se sličan nakit može pronaći kod sibirskih šamana.⁷³

Ukopi djece vrlo su rijetki u paleolitiku, no na austrijskom nalazištu gravetijena Krems-Wachtberg, pronađena dva ukopa djece u kojima se mogu pronaći dekorativni predmeti te crveni oker, što samo po sebi pretpostavlja činjenicu kako su ritualno pokopani. Zanimljivost je što su na prvom nalazištu blizanci koji su pokriveni lopatičnom kosti mamuta.

⁷³ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 112-115.

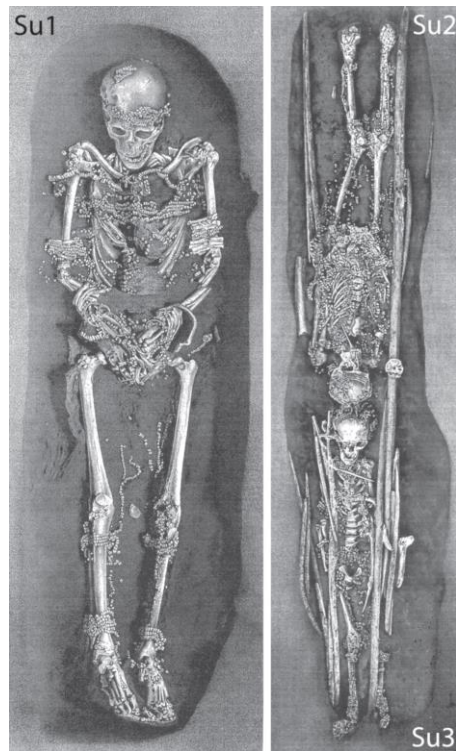
Ritual pokapanja dokazuje kako su i djeca bila u fokusu, te su im na poseban način pridavali pozornost.⁷⁴

Iskopavanjima iz 60.-ih godina prošloga stoljeća na nalazištu Sunghir u sjevernoj Rusiji pronađena su dva groba iz gornjeg paleolitika (slika 7.). Prvi grob sadržavao je ostatke muškarca između 35 i 45 godina sa ispruženim nogama. U grobu su pronađeni oker te ogrlice i narukvice od slonovače, od kojih su neke čak i zašivene na tkaninu. Drugi grob sadržavao je ostatke muškog djeteta starosti od 11 do 13 godina i djevojčicu staru približno 10 godina. Oboje su pokopani u ispruženom položaju tako da su im se glave dodirivale. Uz njih pronađeni su ostaci 10 000 ogrlica od slonovače. Isto tako u grobu su pronađene narukvice od slonovače, izrezbareni predmeti i 16 koplja od kljove mamuta.⁷⁵ Karavanić navodi istraživanja u kojima se spominje koliko je bilo potrebno ljudima sa nalazišta Sunghir da bi napravili nakit koji su ubacili u grobove. Naime, za muški ukop približno 2000 sati, za dječaka i djevojčicu preko 3500 sati.⁷⁶ Potonje implicira na to da su ljudi gornjopaleolitičkih kultura odista posvećivali pažnju ritualima koji su trebali pokojnika odvesti dalje u zagrobni život. Predmeti ukrašavani raznim motivima govore u trudu koji su ulagali kako bi odali posljednju počast svojim voljenima.

⁷⁴ Einwögerer, T., Friesinger, H., Händel, M. et al. 2006. *Upper Palaeolithic infant burials*. Nature vol. 444. Str. 285

⁷⁵ Trinkaus, Erik. Buzhilova, Alexandra. Et al. 2015. *The Age of the Sunghir Upper Paleolithic human burials*. Antropologie Vol. 53. Str. 221.-231.

⁷⁶ Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb. str. 119.

Slika 7. Crtež grobova iz Sunghira, Rusija

Izvor: Trinkaus, Erik. Buzhilova, Alexandra. Et al. 2015. *The Age of the Sunghir Upper Paleolithic human burials*. *Antropologie* Vol. 53. Str. 222

4. MANIFESTACIJA RELIGIJE U MEZOLITIKU

U srednjem kamenom dobu religioznost se najjasnije očituje kroz umjetnost tj. kamene slike koje pokazuju način života i ponašanja mezolitskih ljudi. Za nastanak religije ključno je samopoimanje čovjeka i načina razmišljanja o svijetu koji ga okružuje, te postavljanje sebe iznad svakodnevnog materijalnog stvarnog i ispod nadnaravnih bića koje imaju moć da utječu na njegov život i prosperitet. Upravo takav način razmišljanja može se nazvati religioznim te se po njemu čovjeka razlikuje od drugih živih bića na Zemlji. Prapočeci religije dogodili su se daleko prije nastanka bilo kojeg pisma koje bi dokumentiralo religiozno ponašanje, pa su crteži, figurativna umjetnost i pogrebni rituali jedini materijalni dokazi koji pokazuju ponašanje ljudi. Ukopni rituali i šamanizam su paleolitičke religije koje se nastavljaju prakticirati i u mezolitu, a one ne pružaju mogućnost da se postavi jasna granica između materijalnog i duhovnog svijeta, jer je religija bila dio općeg razmišljanja ljudi o sebi i svijetu oko sebe i nije je moguće izdvojiti od ostalih dijelova života.

U mezolitičkom društvu u kojemu je lov još uvijek bio temelj egzistencije veliku važnost imale su životinje koje nisu bile samo izvor hrane već su imale i neku mitsku dimenziju. Mitska dimenzija vidljiva je iz kamenih slika i predmeta koje su u ritualima koristili šamani kao što su pokrivala za glavu na kojima su se nalazili rogovi jelena. Rogovi su možda simbolizirali vezu s vrstama jelena i s lovom, ali su također mogli biti korišteni za povezivanje sa širom okolinom i svemirom, a mogli su predstavljati i kanal za primanje poruka iz viših razina. Šamani ili vračevi zbog sposobnosti komunikacije s drugim svjetovima zasigurno su imali posebno mjesto i status u mezolitičkom društvu, jer su smatrani da imaju sposobnost i moć da spajaju nespojivo i rješavaju probleme običnih ljudi.⁷⁷

Tijekom iskapanja u Star Carru Velikoj Britaniji pronađen je dvadeset i jedan dio lubanje odraslog jelena s rogovima. Postoje tragovi rezova na preostaloj lubanji, napravljeni kremenim alatima što pokazuje da je koža namjerno skinuta s lubanja. Dijelovi lubanje nosa bili su odlomljeni, a rubovi obrađeni prema dolje. Svaki od njih imao je rupe kroz njih, možda za držanje kožnih remena da bi se mogle vezati za glavu. Arheolozi su sugerirali da se

⁷⁷ Koch, J.K., Mykhailova, N., Kirleis, W. 2019. *Shaman burials in prehistoric Europe. Gendered images?* Gender Transformations in Prehistoric and Archaic Societies, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/338127549_'Shaman'_burials_in_prehistoric_Europe_Gendered_images_GENDER_TRANSFORMATIONS_in_Prehistoric_and_Archaic_Societies (20.03.2022.)

vjerojatno radi od kapama od rogova koje su lovci nosili kao masku ili su se koristile kao dio nošnje koja se nosila u posebnim prilikama, možda tijekom važnih ceremonija.⁷⁸

Sam čin odijevanja za posebnu priliku postoji već tisućama godina, bez obzira na vrijeme i kulturu. Posebna nošnja naglašava određeni aspekt, raspoloženje ili osobnost i posebno je povezana sa šamanizmom. Jedna od glavnih karakteristika šamanskog kostima je pokrivalo za glavu, traka za glavu ili povež za oči. Širom svijeta, pokrivala se koriste za povećanje koncentracije tijekom meditativnih vježbi. Haljine su također mogle biti dio maske, korištene za prevaru duhova koji ne bi mogli napasti šamana koji nosi snažan kostim, ili prepoznati šamana bez kostima. Za efekt na gledatelje koristi se i šamanski kostim, a dodani su i predmeti koji odražavaju specifičan svjetonazor. Perje je bilo uobičajeno, obično od ptica grabljivica, s kožnim tangama koje su visjele s rukava koje su simbolizirale krila. Kostimi također mogu imati slike ili male komadiće kostiju, ljudi ili životinja, jer su povezani sa simboličkim iskustvom smrti i ponovnog rođenja. Kamene slike kao oblik manifestacije religije u Mezolitiku zbog toplije klime više nisu bile samo u spiljama koje su slikari i dalje ukrašavali, već i na vanjskim mjestima u prirodi kao što su litice ili strme prirodne stijene koje su bile u nekom prirodno zaštićenom prostoru. Mezolitske slike na stijenama otkrivene su na brojnim mjestima diljem svijeta, u Europi u Španjolskoj, te na ostalim kontinentima Australiji, Africi, Aziji i Americi. Najveća skupina kamenih slika u Europi pronađena je u istočnoj Španjolskoj (slika 8).⁷⁹

⁷⁸Ibidem, str. 341-345.

⁷⁹Ibidem, str. 347-349.

Slika 8. Ples Cogull, Katalonija, Španjolska

Izvor: Mesolithic Art, dostupno na: <http://www.visual-arts-cork.com/prehistoric/mesolithic-art.htm>, pregledano 20.02.2022.

Razlika između kamenih slika iz doba paleolitika i mezolitika je u temama. Paleolitički slikari u kamenu su gravirali životinje dok su mezolitički slikari kao što je vidljivo na slici 8. slikali skupine običnih ljudi koji se bave lovom, plesom, ritualima ili drugim svakodnevnima aktivnostima. Za slikanje korištene su različite tehnike u pogledu alata i boja. Od alata slikari su koristili perje, trsku i jastučice napravljene od biljaka, a od boja koristili su razne nijanse crvene i crnu. Na slikama ljudi su više nalikovali piktografima, koji simboliziraju čovjeka, ili petrogramima nego slikama. Na drugim kontinentima u mezolitičkoj plemenskoj umjetnosti prisutne su različite antropomorfne hibridne figure ili figure u rendgenskom stilu koje su karakteristične za aboridžinsku stijensku umjetnost.⁸⁰

Osim slika mezolitski umjetnici izrađivali su skulpture i ukrasne predmete. Od skulptura izrađivali su uglavnom reljefe životinja, a pronađene su izrezbarene samostojeće skulpture od drveta i keramike kao što su figurice otkrivene u Nevali Cori i Gobekli Tepeu, koje datiraju iz osmog i devetog tisućljeća prije nove ere. U mezolitskim nalazištima pronađeni su i brojni ukrasni predmeti kao što su narukvice, ogrlice, te različite gravure na svakodnevnim uporabnim predmetima kao što su vesla i oružje.⁸¹

⁸⁰ Mesolithic Art, dostupno na: <http://www.visual-arts-cork.com/prehistoric/mesolithic-art.htm> (20.02.2022.)

⁸¹ Ibidem

4.1. Mezolitička svetišta

Najveće nalazište mezolitičkog doba je svetište i najstarija vjerska građevina na svijetu hramski kompleks Göbekli Tepe u blizini grada Sanliurfa u jugoistočnoj Turskoj koji datira oko 9500 godina prije nove ere. Gobekli Tepe (slika 9.) bio vjersko središte ili svetište unutar organiziranog naselja ili niza naselja o čemu svjedoči velik i raznolik raspon megalitske umjetnosti kao što su brojni reljefi životinja: divljih svinja, bikova, lavova, gazela, supova i gmazova, kao i mnoštvo piktograma i petrograma, dok su slike ljudi vrlo oskudne. Najupečatljivija je reljefna skulptura gole žene.⁸²

Slika 9. Gobekli Tepe

Izvor: Nova Akropola, dostupno na: <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/gobekli-tepe/>, pregledano 23.03.2022.

Pored Gobekli Tepe u provinciji Sanliurfa otkriveno je i mezolitičko svetište u Nevali Corija. Nevali Corija je kameni kompleks hrama i svetišta na prostoru kojeg je pronađena velika količina kamenih skulptura, uključujući brojne kipove, ljudsku glavu veću od prirodne veličine, te brojne minijaturne ljudske figurice visoke 5 centimetara izrezbarene od drveta ili izrađene od pečene gline. Pronađene su i figure od vapnenca za koje arheolozi smatraju sa su najstarije skulpture u prirodnoj veličini.⁸³

⁸² Tobolczyk, M. (2016). *The World's Oldest Temples in Göbekli Tepe and Nevali Çori, Turkey in the Light of Studies in Ontogenesis of Architecture*. Elsevier, Vol. 161, str. 1398-1404.

⁸³ Ibidem, str. 1400.

Prema mišljenju arheologa svetišta su mogle izgraditi samo zemljoradničke zajednice koju su bile trajno naseljene na jednom području. Na prostoru svetišta pronađeni su ostaci divljih životinja što potvrđuje žrtvovanje životinja u obredne svrhe. Izgrađena svetišta pokazala su da i društva lovaca i skupljača mogu provesti gradnju tako velikih građevina odnosno mobilizirati i nahraniti veliki broj graditelja, te da su posjedovala znanje o gradnji. Tijekom prve i druge faze izgradnje graditelji su podignuli preko dvjesto velikih stupova od kojih je svaki imao težinu od gotovo 20 tona koji su postavljene na velike vapnenačke ploče ispred svetišta. Izgrađena svetišta potvrđuju religioznost mezolitskih zajednica.⁸⁴

4.2. Pogrebni rituali i ukopi

Ukop je najvažniji način na koji arheolozi razumiju prošla društva tj. koncept njihovog zemaljskog i zagrobnog života osobito u slučaju prapovijesti gdje nema pisanih zapisa i često postoje samo vrlo ograničeni dokazi u usporedbi s veličinom povijesnog razdoblja. U prapovijesti lokacija tijela, položaj tijela, te način na koje su živi postupali s mrtvim tijelom pokazuje stavove prema mrtvom tijelu, sebi i drugim osobama mrtvima i živima, kulturi i prirodi, redu u zajednici, te sadašnjost, budućnost i prošlost. Pogrebna praksa ključno je mjesto za početak arheološka razmatranja života i smrti, te donošenja zaključaka o društvu, odnosima unutar njega, strukturi društva, ekonomiji, tehnologiji, ideologiji i vjerskim uvjerenjima.⁸⁵

U svakom povijesnom razdoblju pa tako i u mezolitiku postoji velika varijabilnost u tretmanu tijela nakon smrti, a koja je bila vidljiva na različitim lokacija. Mezolitski obredi ukopa u Skandinavskim zemljama relativno su dobro rekonstruirani. Mrtvi su pokapani s grobnim potrepštinama koje su uključivale hranu, kao naprimjer pronađeni ostaci ribljeg paprikaša, oruđa i oružja, dok su u nekim grobovima pronađeni i predmeti od rogova, a same pogrebne prakse bile jako različite. Pronađena su tijela koja su cijela pokopana ili su bila djelomično raskomadana prije pokopa. U nekim grobovima uz ljude pronađeni su i kosturi životinja psa, mačke, svinje i jelena, a tijela su često bila prekrivena okerom. Sam kontekst mezolitičkog ukopa još uvijek je nejasan. Neki arheolozi smatraju da su u Skandinavskim

⁸⁴ Ibidem

⁸⁵ Barrass, N. 2019. *Mesolithic Mortuary Rites: An Evaluation of the Practices of Inhumation & Disarticulation*, dostupno na: <https://www.theposthole.org/read/article/393> (18.03.2022.)

zemljama pronađeni „formalni“ ukopi. Pod formalnim ukopima jedan dio arheologa smatrao da su to bili pokopi rezervirani za prestižne pojedince zajednice, a drugi potpuno suprotno tj. da tu to pojedinci koji su za vrijeme života prešli okvir društvenih struktura bilo svojim načinom života ili događajem zbog kojeg ih je zajednica namjerno udaljila, jer se radilo o vrlo mladim ili vrlo starim ženama ili možda ženama koje su umrle pri porodu.⁸⁶

Formalni ukop predstavlja stvaranje umjetnog mjesta za potrebe držanja mrtvog tijela, a sam proces podijeljen je u tri faze. Prva obuhvaća izbor mjesta i iskop umjetne jame koja će služiti kao grobnica, druga faza je stavljanje tijela u grobnicu, a treća faza je prekrivanje mrtvog tijela izvađenim materijalom od iskopa. U razdoblju mezolitika došlo je do značajnog porasta korištenja groblja odnosno posebnih mjesta koja su uglavnom ili u potpunosti služila za pokapanje mrtvih i kod većine otkrivenih grobnih nalazišta ne postoje dokazi da su u njihovoj blizini postojala trajna naselja.⁸⁷ Navedeno se može protumačiti na način da su groblja namjerno udaljena od trajnih naselja kako bi se jasno razdvojila dva svijeta, živih i mrtvih.⁸⁸

Najpoznatije grobne cjeline iz razdoblja mezolitika u sjevernoj Europi su Zvejnieki u Latviji i Oleni u Rusiji, potonja nalazišta su s velikim brojem očuvanih dokaza na temelju koji se može razumjeti vjerovanja i običaji mezolitičkih zajednica. Kod ukopa u Vedbaeku u Danskoj pokapani su samo odrasli i dojenčad dok tijela djece i adolescenta nisu pronađena. Taj podatak sugerira arheolozima da su djeca i adolescenti pokapani negdje drugdje i da nisu imali tretman u zajednici kao odrasli članovi, jer još uvijek nisu u društvu zauzeli svoje mjesto kao pojedinačne osobe. S druge strane pokapanje dojenčadi uz odrasle osobe pokazuje da su još uvijek bili dio obitelji, pa su stoga i pokopani uz odrasle, vjerojatno njihove roditelje ili članove obitelji. Arheolozi također izdvajaju da je kod mezolitskih groblja postavljena jasna razlika između normalnih i devijantnih ukopa. Dobni i spolni profili ukopa na Vedbaeku nije reprezentativni za običnu populaciju već je primijećeno da većinu ukopa čine osobe srednjih godina, mlade ženske osobe koje su možda umrle pri porodu i također kao i kod groblja u Oleni i Zvejnieki primijećen nedostatak djece i zrelih osoba.⁸⁹

⁸⁶ Barrass, N. 2019. *Mesolithic Mortuary Rites: An Evaluation of the Practices of Inhumation & Disarticulation*, dostupno na: <https://www.theposthole.org/read/article/393> (18.03.2022.)

⁸⁷ Pettitt, P. 2011. *The Palaeolithic Origins of Human Burial*. 1st ed. Oxon: Routledge, str. 9-10.

⁸⁸ Ibidem, str. 9-10

⁸⁹ Barrass, N. 2019. *Mesolithic Mortuary Rites: An Evaluation of the Practices of Inhumation & Disarticulation*, dostupno na: <https://www.theposthole.org/read/article/393> (18.03.2022.)

Na grobljima iz razdoblja mezolitika pored ljudi pronađeni su i ostaci pasa što sugerira da je čovjek već u prapovijesti pripitomio psa. To znanstvenicima daje uvid u brojne aspekte pretpovijesnog života, uključujući društvene odnose i ideologije. Pokop psa pored čovjeka može izgledati kao da je on njegov vlasnik, a što može simbolizirati njihov odnos, odnosno važnost psa u svakodnevnom životu čovjeka. Slično kao i sa ljudima, pokop psa pored čovjeka smatrati se posebnom situacijom ili posebnim odnosom koji je nastavljen i nakon smrti, a koji predstavljaju samo mali postotak od uobičajenog ponašanja populacije. Na nalazištu u Skateholmu u Švedskoj pronađeni su dokazi o liječenju pasa na mnogo načina sličan liječenju ljudi što implicira ponašanje čovjeka prema bolesnoj životinji i korištenja znanja i iskustva u liječenju kako bi se odnos održao što je moguće duže.⁹⁰

Visoka razina brige prema psima pokazuje da je odnos između čovjeka i pasa bio nedvojbeno važan mezolitičkim ljudima. To pokazuju zajednički pokopi koji sugeriraju da je taj odnos ponekad bio jednak međuljudskim odnosima i da prisnost čovjeka i psa daleko nadilazi granice između različitih živih bića i zahtijeva moderniji koncept razumijevanja. U usporedbi s drugim ukopima u Vedbaeku i Skateholmu, posebice onima vezanim u djecu. Ukopi s psima otvaraju vrlo zanimljiva pitanja jesu li psi u mezolitskom društvu smatrani moćnijim ili društveno cjelovitijim od drugih članova društva, na primjer djece i adolescenata.⁹¹

Grobna nalazišta u sjevernoj Europi pokazuju vrlo različito higijenskog zbrinjavanje posmrtnih ostataka u mezolitiku od općeg životnog prostora. Nalazište Zvejnieki koje datira iz 7500.-2600. godine prije sadašnjosti sastoji se od groblja koje je korišteno u razdoblju od pet tisuća godina, a nalazi se na šljunčanom grebenu ledenjačkog podrijetla, koji je prije bio otok u blizini obale jezera Burtneiks, u sjevernoj Latviji. Zvejnieki je otkriven tijekom druge polovice 19. stoljeća kada su na šljunčanom grebenu pronađeni dijelovi posuđa, kremen a i kamena dlijeta. Arheolog Francis Zagorskis u šezdesetim godinama prošlog stoljeća nalazište je temeljito istražio i otkrio okerom obojene ljudske kosti.⁹²

⁹⁰ Morey, D. 2006. *Burying key evidence: the social bond between dogs and people*. Journal of Archaeological Science. Vol. 33, No. 2, str. 158–175.

⁹¹ Ibidem, str. 164.

⁹² Larsson, L., Zagorska, I., Berzniš, V., Nilsson Stutz, L. 2017. *New aspects of the Mesolithic-Neolithic cemeteries and settlement at Zvejnieki*. Northern Latvia. Acta Archaeologica. Vol. 88, No.1, str. 58-59.

Iskapanja u Zvejniekiju otkrila su jednu od najvećih koncentracija ukopa iz kamenog doba poznatih u sjevernoj Europi. Groblje u Zvejniekiju imalo je 308 ukopa, a pored pojedinačnih imalo je i skupne ukope po šest osoba koji su otkriveni u plitkim grobovima tijekom obrade zemljišta. Procjenjuje se da je na groblju moglo biti pokopano preko šesto osoba. Taj podatak navodi na razmatranje dugotrajnosti groblja i pitanja reprezentativnosti podataka dobivenih istraživanjem kada se uspoređuju s nalazištem kao što je Skateholm u južnoj Švedskoj, Olenii Ostrov u Kareliji, kao i s drugim koncentriranim grobljima u Njemačkoj, Poljskoj i južnoj Finskoj. Nalazište Zvejniekiji dalo je izvrstan primjer tradicije ukopa iz koje se moglo proučavati ekonomske, društvene i kulturne karakteristike mezolitskog društva. Pronađeni materijal u grobovima karakterizira mezolitske stanovnike Zvejniekija kao zajednicu sa snažnom tradicijom lovaca-ribara.⁹³

Istraživanje provedeno 2006. godine pokazalo je da se mezolitičko naselje protezalo odmah niz padinu šljunčare na kojoj je bilo groblje što je potpuno suprotno u odnosu na neka o drugih nalazišta kod kojih nije bilo moguće utvrditi bilo kakve dokaze o postojanju trajnog naselja u blizini groblja. Istraživanja Zvejniekija doprinijelo je boljem razumijevanju odnosa između naselja i groblja koji je nakon istraživanja drugih nalazišta bio vrlo nejasan i implicirao je na namjerno izdvajanje groblja daleko od naselja.⁹⁴

Veliki broj ukopa u Zvejniekiju omogućio je promatranje potencijalnih uzoraka i poveznica. Na primjer, postoje značajni dokazi s lokaliteta koji ukazuju na to da su neka tijela bila omotana prije ukopa, a to pokazuje način na koji su kosti ostale nakon raspadanja. Nije moguće utvrditi koji je materijal korišten za omotavanje tijela, je li to krzno ili neki drugi materijal, no to nije toliko važno već je važna praksa omotavanja tijela koja je imala dublje značenje. Kako su samo rijetka tijela bila omotana prije ukopa ta činjenica navodi na zaključak da je to bio selektivan proces koji je primjenjivan za određene članove zajednice. Grobni predmeti koji su pronađeni pored tijela koja su bila omotana, orijentacija groba, prostor u kojem se nalazio grob, struktura i karakter groba implicira da se radi o osobama koje su imale visoki status u zajednici.⁹⁵

⁹³ Ibidem, str. 59.

⁹⁴ Nilsson-Stutz, L., Larsson, L., Zagorska, I. 2008. *More Burials at Zvejnieki*. Preliminary results from the 2007 excavation, *Mesolithic Miscellany*, Vol.19, No. 1. str. 1-7.

⁹⁵ Larsson, L., Zagorska, I., Berzniš, V., Nilsson Stutz, L. 2017. *New aspects of the Mesolithic-Neolithic cemeteries and settlement at Zvejnieki*, Northern Latvia, *Acta Archaeologica*. Vol. 88, No.1, str. 88-89.

Omotavanje ili podizanju tijela u grobnoj konstrukciji u Zvejniekiju može sugerirati brigu o održavanju netaknutog tijela nakon pokop osobe s visokim statusom u zajednici ili pokušaj da se od živih sakrije neuredan, opasan i uznemirujući proces propadanja ili da bi se zadržala osobnost i identitet umrle osobe. Navedene argumente vezane uz ponašanje prema mrtvom tijelu ne može se proširiti na čitavu Europu zbog dokaza o deartikulaciji kao načinu transformacije i uništenja. Dezartikulacija je postupak odvajanja kostiju od zgloba, a ona je bila uobičajena pogrebna praksa koja se provodila tijekom europskog mezolitika u nalazištu Téviecu, Hoëdicu, Skateholmu i Grotte Margauxu.⁹⁶

Rastavljanje ljudskih tijela bila je zapadnoeuropska pogrebna tradicija koja se protezala od kasnog paleolitika, mezolitika pa sve do neolitika i često je usko povezana s drugim posmrtnim praksama kao što su kanibalizam i sekundarni pokopi. Rasprostranjenost crvenog okera na kostima, ali ne i na površini groba, sugerira da su se tijela raspala izvan grobnice i da su zatim razdijeljena, možda radi ekskarnacije, odnosno prakse uklanjanja mesa i organa mrtvih prije pokopa. Kako crvenog okera nema na svim kostima umrlih to pokazuje da su postojali specifični kriteriji unutar zajednice, te da je tretman među pojedincima varirao, što sugerira da su uvjerenja i ideje pojedinaca bile različite i da su bile potaknute možda religioznim, kulturnim ili društvenim zahtjevima koji su doveli do takvog tretmana tijela.⁹⁷

Inhumacija i deartikulacija pokazatelj su običaja i vjerovanja u postupanju s mrtvima u mezolitičkim zajednicama. Smrt je u kamenom dobu kao i danas stvarala snažan i kontradiktoran emocionalni odgovor kod osoba koje su izgubili člana obitelji ili dragu osobu, a to se može vidjeti kao jedan od razloga za potrebu pogrebnih ritualnih praksi kako bi se postupno prihvatilo odlazak mrtve osobe iz svijeta živih u svijet mrtvih na individualnoj, društvenoj i simboličkoj razini. Pogrebni rituali nisu se provodili zbog mrtve osobe već zbog ostalih u zajednici nakon dramatične promjene povezane sa smrću. Kroz pogrebne rituale i pripremu tijela za pokop rješavala se preraspodjela odgovornosti, obveza i drugih aspekata društvenih veza koje je umrla osoba imala u zajednici, a koji su njenom smrću narušeni. Krajnji rezultat posmrtnih rituali je nadilaženje emocija i osobne tuge bliskih osoba, preuzimanje obveza umrle osobe od strane drugog člana ili članova zajednice, te priznavanje važnosti političkog poretka odnosno odgovornosti da se obveze i drugi aspekti društvenih

⁹⁶ Barrass, H. 2019. *Mesolithic Mortuary Rites: An Evaluation of the Practices of Inhumation & Disarticulation*, dostupno na: <https://www.theposthole.org/read/article/393> (18.03.2022.)

⁹⁷ Larsson, L., Zagorska, I., Berzniš, V., Nilsson Stutz, L. 2017. *New aspects of the Mesolithic-Neolithic cemeteries and settlement at Zvejnieki*, Northern Latvia, *Acta Archaeologica*. Vol. 88, No. 1, str. 90.

veza nastave i unapređuju, što pokazuje način na koji su ljudi u kamenom dobu pomoću rituala prihvaćali prolaznost života kao što i danas vjera čovjeku također pomaže da prihvati sudbinu koja dolazi od boga i smrt kao prag za ulazak u novi život.⁹⁸

⁹⁸ Barrass, H. 2019. *Mesolithic Mortuary Rites: An Evaluation of the Practices of Inhumation & Disarticulation*, dostupno na: <https://www.theposthole.org/read/article/393> (18.03.2022.)

5.RELIGIOZNOST U NEOLITIKU

Arheološko nalazište Çatal Höyük u južnoj Turskoj jedno je od najbolje očuvanih neolitičkih naselja. Proučavanje Çatal Höyüka omogućilo je bolje razumijevanje čimbenika koji su utjecali na prijelaz s nomadskog života lova i sakupljanja na način života u poljoprivredi. Ravnica Konya koja se proteže stotinama kilometara preko središnje Turske bila je izvrsno mjesto za nastanjivanje, obrađivanje zemlje i uzgoj stoke kao i plodni polumjesec na Bliskom istoku. Arheolozi su na nalazištu Çatal Höyük iskopali više od deset nastambi od blatnih opeka starih 9 500 godina. Procijenili su da je u Çatal Höyüku prvobitnoj cjelini odjednom živjelo čak 8 000 ljudi koji su živjeli od poljoprivrede i stočarstva. Kuće su bile zbijene jedna uz drugu i nisu imale vrata, te su stanovnici u njih ulazili kroz rupu na krovu. Nastambe su imale važnu ulogu u pogrebnim običajima, jer su stanovnici pokapali mrtve ispod svojih domova.⁹⁹

Na području Hrvatske, neolitik se dijeli na tri faze: radni, srednji i kasni. Neke od najvažnijih kultura koje su živjele na prostoru Hrvatske jesu starčevačka, korenovska, vinčanska, sopotska te danilska i hvarska na jadranskoj obali.¹⁰⁰

S obzirom da se o neolitiku može pronaći velika količina građe i informacija koje su relevantne te uključuju nalazišta iz cijelog svijeta, rad će se koncentrirati na najvažnijim pronalascima.

5.1.Oblici religioznosti u neolitiku

Skok iz mentaliteta lovca-skupljača u poljoprivrednika uvelike se odrazio na cjelokupni razvoj čovječanstva, posebice u pogledu religioznosti i prakticiranja iste.¹⁰¹

Neolitski čovjek potpuno drugačije je doživljavao sebe i svijet oko sebe. Počeo je razvijati sustave vjerovanja u nadnaravna božanstva, graditi zajednička svetišta u naseljima, te proizvoditi materijalne simbole. Materijalne simbole religioznosti predstavljali su umjetnički

⁹⁹ Belmonte, C. (2019). *This Stone Age settlement took humanity's first steps toward city life*, dostupno na: <https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/early-agricultural-settlement-catalhoyuk-turkey> (22.03.2022.)

¹⁰⁰ Karavanić, Ivor. Čondić, Natalija. 2018. *Religije kamenog doba*. Arheološki muzej. Zadar. Str. 50.

¹⁰¹ Fuller Torrey, Edwin. 2017. *Evolving Brains, Emerging Gods*. Columbia University Press. New York. Str. 146.-147.

proizvodi kao što su figurice ljudi i životinja ili kultne posude raznih oblika koje su se koristile u obredima kao što su obredi vezani uz plodnost i složene prakse vjerskih obreda vezane uz zagrobni život i kult predaka.¹⁰²

Među otkrivenim materijalnim religijskim simbolima najbrojniji su likovi trudnica. Obične glinene figurice shematski predstavljaju žensko tijelo s naglaskom na bokovima i zdjelici, koje sjede ili stoje. Sjedeće figurice najvjerojatnije predstavljaju žensko božanstvo, Veliku božicu, Majku, pretka, povezanu s idejom plodnosti, a uspravne prikazuju svećenice koje se mole drevnim kultovima. Raširene su bile i zoomorfne keramičke figurice. Njihova pojava bila je povezana s pobožnošću životinja predaka i kultom mrtvih. Figurice u obliku bika predstavljaju drugo vrhovno božanstvo u pretpovijesnom panteonu, pretka totema. Bik je bio simbol oplodne sile i muškog principa, a obavljao je i sve zaštitne i preventivne funkcije u prema članove društva.¹⁰³

Izrazom neolitička umjetnost obuhvaćena je osim proizvodnja keramike, skulptura od terakote, prapovijesnih gravura i ručnih šablona i izgradnju vjerskih hramova, svetišta i grobnica koji služe novoj sjedilačkoj kulturi koja je dovela do razvoja megalitske umjetnosti i oblika monumentalne kamene arhitekture korištenjem petroforme. Keramika se smatra najvažnijim artefaktom neolitika. Kako su se neolitička naselja širila, rasla je i potreba za uspostavom novih pravila i društvenih normi. Ta potreba potaknula je razvoj sustava religijskih vjerovanja i štovanja različitih božanstava i utjecala na izgradnju monumentalne religiozne arhitekture za svetišta i grobnice koje su se razvijale zajedno s vjerskim uvjerenjima. Najpoznatiji svjetski primjeri su egipatske piramide.¹⁰⁴

Najpoznatija svjetska građevina iz neolitika je Stonehenge izgrađena u okolini Amensburya u Engleskoj, a stara je približno 2 600 g.pr.n.e. do danas nije jasno tko ga je izgradio. Mjesto je korišteno za ceremonijalne svrhe i modificirano od strane različitih skupina ljudi u različito vrijeme. Arheološki dokazi upućuju na to da su prvu modifikaciju lokaliteta izvršili rano mezolitički lovci skupljači, a DNK analiza tijela pokopanih u blizini Stonehenge-a sugerira da su neki od njegovih graditelja možda došli izvan Engleske, poput

¹⁰² Yakar, J. 2016. *Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art: More than just Fanciful Aesthetic Designs?*, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/313025507_Symbols_and_Abstract_Motifs_in_Neolithic_Art_More_than_just_Fanciful_Aesthetic_Designs (22.03.2022.)

¹⁰³ Peoples, H.C., Duda, P., Marlowe, F.W. 2016. *Hunter-Gatherers and the Origins of Religion*, Hum Nat. Vol. 27, str. 261–282.

¹⁰⁴ Yakar, J. 2016. *Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art: More than just Fanciful Aesthetic Designs?*, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/313025507_Symbols_and_Abstract_Motifs_in_Neolithic_Art_More_than_just_Fanciful_Aesthetic_Designs (22.03.2022.)

Walesa ili Mediterana. Spomenik pod nazivom Stonehenge gradio se od 3000. do 1520. godine prije nove ere. Mjesto je korišteno u ceremonijalne svrhe od 8000-7000 godine prije nove ere. Postoje vrlo različita mišljenja koja je bila izvorna namjena Stonehengea. Prvo se smatralo da je bio druidski hram, zatim da je grobni spomenik, astronomsko „računalo“ drevnih naroda.¹⁰⁵

Iako nema pouzdanih dokaza o namjeni Stonehengea, pretpostavlja se da je bio vjerski lokalitet i izraz moći i bogatstva poglavica i svećenika koji su ga dali izgraditi, od kojih su mnogi pokopani u brojnim nastambama u blizini spomenika. Da je astronomsko „računalo“ drevnih naroda navelo je na zaključak poravnavanje prema Suncu odnosno prema izlasku sunca, zalasku na sjeveroistoku preko velikog stupa, nagnutog pod kutom, pod nazivom Kamen pete. Ako se gleda s druge strane pokazuje zalazak sunca usred zime što pokazuje da je možda neolitskim ljudima služio osim za vjerske rituale i za određivanje vremena za početak poljoprivrednih radova.¹⁰⁶

Neolitički ljudi štovali su sunce, mjesec i prirodne elemente o kojima je ovisila njihova žetva i opskrba hranom tijekom cijele godine. Iz te potrebe razvijena je ideja o plodnosti i prerasla u kult uz koji se povezala ženska plodnost. Žene su bile odgovorne za uspješnu žetvu, jer su poznavale „tajnu“ rađanja. Vezu između ljudi i bogova održavale su svećenice, a da bi umirile bogove svete žene obavljale su razne obrede, koji su se odnosili na pojedine obitelji, rodove i cijelo pleme.¹⁰⁷

Razvoj kultova i obreda prije kasnog neolitika doveo je do pojave raznih obrednih predmeta, sakralnih znakova koji su kroz vrijeme postali osnova pisma tj. simboli kojima se mjerilo i obilježavalo vrijeme. Iskopavanja su otkrila glinene pločice sa znakovima, maketa domova, stolove, stolice, pribor. Ti predmeti bili su sveti i korišteni su tijekom raznih ceremonija. Duhovni život kasno neolitičkog društva kontrolirao je svećenički stalež, a vjerske rituale uglavnom su izvodili u hramu. Oni su uspostavljali duhovnu vezu starijih osoba s bogovima što im je omogućilo visoki društveni status, te su s vremenom dobili ulogu kralja-svećenika što pokazuje ujedinjenje nositelja svjetovne i vjerske vlasti, a što su potvrdili brojni artefakti iz neolitskih nalazišta.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Enciklopedija Britannica, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/Stonehenge> (22.03.2022.)

¹⁰⁶ Enciklopedija Britannica, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/Stonehenge> (22.03.2022.)

¹⁰⁷ Peoples, H.C., Duda, P., Marlowe, F.W. 2016. *Hunter-Gatherers and the Origins of Religion*. Hum Nat. Vol. 27, str. 261–282.

¹⁰⁸ Ibidem

5.2. Ukopi i pogrebne prakse neolitičkih ljudi

Kada govorimo o ukopima i pogrebnim praksama valja spomenuti kako su u neolitiku ljudi pokapali odabrane članove u okviru naselja. Izuzetak takvoj praksi vidi se na nalazištu Kfar Ha-Horesh u Izraelu, gdje su ljudi i životinje pokopani izvan naseljenog mjesta. Obilježja ukopnih praksi kod neolitičkog čovjeka vidi se u nekoliko oblika, a to jesu pokapanje pokojnika ispod poda kuća, na pragovima vrata te prolazima između kuća, zgrčeni položaji te ukop manjeg broj odabranih članova. Uz potonje za neolitik valjda povezivati i rituale koji su se prakticirali za posebne prilike i za određene svrhe. Nekoliko nalazišta svjedoči na prostorima Bliskog istoka svjedoči sekundarnom ukopu pokojnika. Prvenstveno je važno spomenuti glavno nalazište neolitika Çatal Höyük gdje su pokojnike pokapali unutar kuća. Zanimljivo je kako je na potonjem nalazištu pronađen dokaz o pravljenju kalupa pokojnikovog lica putem gipsa. „Kult lubanje“ vrlo je proširen na nalazištima neolitika, posebice na Bliskom Istoku te jugoistočnoj Europi. Potonji naziv je ustanovljen nakon pronalaska ukopa lubanja u Jerihonu koje su bile, u nekoliko slojeva, obložene gipsom a na očima su im stavljene školjke. Svrhu takvih praksi znanstvenici vide u vjerovanju u zagrobni život te vjerovanju kako će ih predci zaštititi.¹⁰⁹

Kult lubanje postojao je i na području Hrvatske. Naime, primjer ukopa sa nalazišta starčevačke kulture Galovo kod Slavonskog Broda gdje su pronađeni ukopi četiri pokojnika, od kojih dva su bez glave i jedan bez lica. Isto tako, na istočnom Jadranu postoje dokazi koji bi upućivali na kult. U Smilčiću kod Zadra pronađeni su ostaci desetak ljudskih glava, koje su tamo bile odbačene, vjerojatno nakon vremena koje su smatrali da je dovoljno za poštovanje pokojnika.¹¹⁰

Ukopi čovjeka tijekom neolitičke revolucije su ponekad bili su nadopunjeni sa ostavljanjem raznih predmeta u grobovima, a to je postala česta praksa kako se poljoprivreda bolje razvila. Većina predmeta u grobovima bila je dekorativna i specificirana prema spolu. Muškarci su u grobovima imali predmete poput kamenog oruđa, oštrice od opsidijana, srpove a koji su bili pogodni za radove u zagrobnom životu. Ženama su, pak, u grobove stavljali razne ogrlice i narukvice od školjaka.¹¹¹

¹⁰⁹ Karavanić, Ivor. Čondić, Natalija. 2018. *Religije kamenog doba*. Arheološki muzej. Zadar. Str. 68.-70.

¹¹⁰ Ibidem, str. 72.

¹¹¹ Fuller Torrey, Edwin. 2017. *Evolving Brains, Emerging Gods*. Columbia University Press. New York. Str. 148.

Iskopavanja na rano neolitskom groblju Mulhouse-Est u Francuskoj jednom od najstarijih groblja u zapadnoj Europi pokazala su da su pokojnici pokapani prema pogrebnom obredu ranog podunavskog neolitika, da su tijela u savijenom položeno okrenuta na lijevu stranu s glavom prema sjeveroistoku, te da su posuta crvenim okerom, a uz njih su pronađeni bogati i raznovrsni grobni prilozi. Najspektakularniji ukop pronađen je tijekom ranijih iskopavanja, a potječe iz groba 14 u kojem je bila pokopana žena čije je tijelo ukrašeno s 1056 perli izrađenih od školjki i narukvicom Spondylus. Bogato ukrašavanje tijela u neolitiku pronađeno je kod raznih europskih nalazišta. Dva ukopa groblju Mulhouse-Est iskopana 2014. godine nadopunjuju postojeće spoznaje o lokalitetu i pogrebnim ritualima. Prvi ukop ima uobičajena obilježja vezana uz orijentaciju tijela i obilno je korišten oker, ali je neobično fragmentiran. U grobu je pronađeno oko 60 malih dijelova uglavnom koristi rebara, kao i kostiju šake i stopala što sugerira da je to sekundarni grob male djece. Osim navedenih fragmenata kostiju u grobu nije bilo lubanja ni drugih kosti tijela. U grobu nisu pronađeni nikakvi grobni predmeti već samo debeli sloj okera koji upućuje da su se ti dijelovi tijela raspali u grobu, te da su mala tijela raskomadana prije ukopa. Druga grobnica iskopana 2014. godine sadržavala je vrlo dobro očuvane posmrtno ostatke adolescenta koji je umro u dobi između 15 i 20 godina i pokopan u savijenom položaju s glavom prema sjevero-istoku, a na tijelu su vidljivi jasni dokazi da je osoba umrla nasilnom smrću. Tijekom druge faze iskapanja otkriven je grob u kojem je bila osoba sa vrhom strijele unutar prsnog koša. Način i položaj vrha strijele između rebara pokazuje da pojedinca pogodila strijela koja mu je probila tijelo ispod ključne kosti, a koju je on slomio nakon što ga je probola.¹¹²

Kod drugih iskopa iz doba neolitika također su pronađena tijela na kojima su vidljivi znakovi nasilne smrti što je pokazatelj prisutnosti nasilnog ponašanja i ratnih pohoda u neolitskom društvu. Rane na tijelima uglavnom su uzrokovane tupim ili oštrim oružjem. Rađanje urbanog života dovelo je do borbi između ljudi za preživljavanje, životni prostor i bogaćenje. Kraj osoba koje su umrle nasilnom smrću u grobovima uglavnom nisu pronađeni nikakvi grobni prilozi i nisu posuta okerom što predstavlja tradiciju koja se nastavila iz mezolitičkog društva za osobe koje su prešle granicu društvenog života i društvo ih je nakon smrti izopćilo.¹¹³

¹¹² Jeunesse, C., Barrand-Emam, H., Denaire, A., Chenal, F. 2014. *Unusual funeral practices and violence in Early Neolithic Central Europe: new discoveries at the Mulhouse-Est Linearbandkeramik*. *Antiquity A Review of World Archeology*, dostupno na: <http://journal.antiquity.ac.uk/projgall/jeunesse342> (22.03.2022.)

¹¹³ Ibidem

6.ZAKLJUČAK

Prilikom istraživanja za pisanje ovog rada utvrđeno je kako ne postoji mnoštvo dokaza o religijskim obredima i religiji općenito u kamenom dobu. Većina izvora koji sugeriraju na neke obredne prakse su pretpostavke koje se temelje na pronađenim ukopima, umjetnosti, predmetima a u mezolitiku i neolitiku i na građevinama. Tekstovi koji se referiraju na religioznost u kamenom dobu jesu nagađanja na temelju analiza, usporedbi i mišljenja o nekoj temi. Razlog takvog teškog istraživanja razvoja religija je velika vremenska razlika, no i tadašnje nepostojanje pisma.

Na temelju napisanog rada u nastavku donosim sljedeće zaključke. Donji paleolitik je obilježen postojanjem čovjeka *Homo erectusa* koji je razvio veći mozak od prethodnika mu *Homo habilisa*. Takva pretpostavka dolazi sa istraživanja nad ostacima lubanja pronađenim na nalazištima. Važno je reći kako se veličina mozga odrazila na veću inteligenciju koja mu je mogla pomoći u međuljudskim odnosima, te zajedničkom lovu i životu. Većina istraživanja koja su upotrebljavana za pisanje razdoblja donjeg paleolitika bazirala su se na pretpostavkama života na temelju evolucijske psihologije te kognitivne znanosti. Obilježja ostataka koji su pronađeni, a pripisani su donjem paleolitiku, u većini slučajeva su porezotine na kostima ili razbijene lubanje što je nagnalo znanstvenike na pretpostavku da se radi o ritualnom činu. Takve prakse se ne mogu dokazati, no po pronađenim ostacima iz kasnijim razdoblja može se pretpostaviti nekakav oblik religioznosti ali još uvijek nerazvijen.

Srednji paleolitik veže se uz postojanje i širenje vrste *Homo sapiens neanderthalensis*. Neandertalac je bio puno inteligentniji od njegovog prethodnika, s obzirom da mu je mozak bio prosječne veličine 1480 cm³. Ukope srednjeg paleolitika obilježava uporaba okera koji je pronađen u puno grobova te kosti životinja koje su pronađene pored kostiju pokojnika. Razvoj mozga kod neandertalca značio je razvoj svih segmenata njegovog života. Neka iskapanja daju pretpostavke o ukopu sa cvijećem, poput onog u Šanidaru, ili pak sekundarnog ukopa te kanibalizma. Na potonje upućuju porezotine na kostima, posebice lubanje. Ono što se može zaključiti iz pročitane literature jest da su neandertalci bili dovoljno psihološki razvijeni kako bi imali svoje ritualne prakse te vjerovanje u nadnaravno. Kao i u donjem paleolitiku većina izvora ne može biti potkrijepljena dokazima jer oni jednostavno ne postoje.

Prva moderna verzija čovjeka, kromanjonac, javlja se u gornjem paleolitiku. Potonje razdoblje označava revoluciju kada govorimo o religioznosti. Jedan od važnih događaja koji

se zbio u ovom periodu je procvat špiljske i prijenosne umjetnosti. Znanstvenici 19.st. koji su proučavali stijensku umjetnost su bili podijeljeni na one koji su je smatrali samo umjetničkim izražajem i one koji su smatrali kako je imala magijsku, odnosno religijsku funkciju. Literatura o postojanju religioznog značenja špiljskih slika govori tako da ih promatra kao sponu između lovca i lovina. Naime, magija lova te simpatička magija ili pak šamanizam neke su od najjačih teorija opisivanja slika. U radu je paleolitičkoj umjetnosti pridana najveća pozornost s obzirom da je to jedan od najboljih pokazatelja religioznog čovjeka u prošlosti. Religioznost i kultove se može sagledati na primjeru gornjopaleolitičkih kipića, takozvanih „Venera“ koje su bile vrlo raširene, a njihova izlisanost govori o tome kako su bile vrlo važne čovjeku. Kada govorimo o ukopima inovativnost čovjeka vidimo u ostavljanju brojnih predmeta u grobove što ostavlja duboku poruku kako je postajala svijest o zagrobnom životu i ritualima.

Mezolitik je razdoblje svojevrsna spona između paleolitika i neolitika, pa se vrlo lako može zabuniti u njegovoj interpretaciji. Neki znanstvenici nazivaju ga proto-neolitik jer je on uvod u revoluciju. U ovom razdoblju nastavljaju se javljati dokazi koji upućuju na nastavak postojanja šamanizma te ukopnih rituala iz prethodnog razdoblja. Iz literature se može vidjeti kako je mezolitički čovjek puno pridavao pozornosti životinjama, čije je pripitomljavanje započelo u mezolitiku. Novosti mezolitičkog razdoblja u pogledu religioznosti svakako su svetišta, od kojih najpoznatije i najstarije Gobekli Tepe u Turskoj svjedoči o ritualima i religioznosti mezolitičkih ljudi. S obzirom da mezolitik označava početak skupljanja ljudi u zajednička naselja, javljaju se i groblja unutar takvih naselja na kojima su pokapani ljudi i životinje. Nalazišta ukopa diljem Europe i Bliskog Istoka upućuju na postojanje religioznosti i oblika animizma kod mezolitičkog čovjeka.

Nakon mezolitika, koji je bio svojevrsan uvod, dolazi neolitik, ili razdoblje revolucije čovječanstva u svakom smislu. Bitna nalazišta neolitičkih naselja nalaze se na Bliskom Istoku u području „plodnog polumjeseca“. Jedno od najpoznatijih neolitičkih naselja svakako je Çatal Höyük koje daje puno odgovora u kontekstu života ali i religioznosti neolitičkog čovjeka. Važno je spomenuti i umjetnost koja je pronađena u različitim oblicima, jesu li to građevine, posude ili pak figurice. Revolucija koja se dogodila u neolitiku utjecala je i na razvoj religioznog ponašanja koje se manifestiralo izgradnjom građevina koje su imale magijsko značenje poput Stonehengea koje još danas „skriva“ svoju stvarnu svrhu.

Na temelju donesenih zaključaka obrađenih razdoblja valja reći kako čovjek kao misaono i duhovno biće ima potrebu osjećati se sigurno po pitanju smrti. Literatura ističe kako se razvoj religioznosti kod ranog čovjeka može uvelike pripisati povećanjem mozga. U kontekstu razgovora o simboličkom ponašanju, valja dati jedan sveobuhvatni zaključak na temelju napisanog rada. Naime, razvojem samosvijesti te svijesti o svojim bližnjima, čovjek kamenog doba sa smrću ljudi s kojima je živio osjetio je tugu, s obzirom da svjesnost donosi osjećaje. U ranim stadijima vjerojatno nije shvaćao zašto ljudi oko njega umiru te gdje su otišli, pa si je olakšao praveći rituale i izrađivajući razne predmete koje bi stavljao u grobove te se tako opraštao o svojim bližnjih. Obradena razdoblja kamenog doba ukazuju na to da je čovjek itekako bio svjestan svojih bližnjih s obzirom da su u grobovima pronađeni različiti predmeti koji moraju biti povezani sa ritualima, možda ne kakve poznajemo u modernim religijama, ali svakako ih možemo nazvati tako. Religija i religioznost je i danas nerazjašnjen fenomen, ali ono što se sigurno može reći da bilo koji oblik duhovnosti i religije daje osjećaj sigurnosti, radi čega je vrlo vjerojatno i čovjek kamenog doba tomu pridavao važnost.

LITERATURA

1. Aguti, Andrea. 2017. *Filozofija religije*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
2. Barčić, Bernard. 1991. *Pojava čovjeka na zemlji*. Crkva u svijetu, 26 (2-3).
3. Bayle, Priscila; Faivre, Jean-Philippe; Thierry Bismuth et al. 2014. *Evidence supporting an intentional Neandertal burial at la Chapelle-aux-Saints*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America.
4. Bar-Yosef O.; Vandermeersch, B.; Arensburg, B. Et al. 1992. *The excavations in Kebara cave Mount Carmel*. Current anthropology. Vol. 33. No. 3
5. Bar-Yosef, O. 2002. *The Upper Paleolithic Revolution*. *Annual Review of Anthropology*, 31.
6. Barrass, N. 2019. *Mesolithic Mortuary Rites: An Evaluation of the Practices of Inhumation & Disarticulation*, dostupno na: <https://www.theposthole.org/read/article/393> (18.03.2022.)
7. Belmonte, C. (2019). *This Stone Age settlement took humanity's first steps toward city life*, dostupno na: <https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/early-agricultural-settlement-catalhoyuk-turkey> (22.03.2022.)
8. Burnett Tylor, Edward. 2016. *Primitive culture*. Dover publications inc. New York.
9. Clottes, Jean. Lewis-Williams, David. 1998. *The Shamans of Prehistory*. New York. Harry N. Abrams.
10. Ćimić, Esad. 1971. *Struktura religiozne svijesti u gradskim i seoskim sredinama*. Revija za sociologiju. Vol. 1 No. 2
11. Defleur, Alban. White, Tim. Valensi, Patricia et al. 1999. *Neanderthal Cannibalism at Moula-Guercy, Ardèche*. France. Science 286
12. Dowson, T., Porr, M., 2001. *Special objects – special creatures: Shamanistic imagery and the Aurignacian art of south-west Germany*. The Archaeology of Shamanism. Routledge, London i New York.
13. Edward Burnett Taylor, <https://www.britannica.com/biography/Edward-Burnett-Taylor>, pregledano 17.01.2022.
14. Einwögerer, T., Friesinger, H., Händel, M. et al. 2006. *Upper Palaeolithic infant burials*. Nature vol. 444.
15. Frazer, James. 2019. *Zlatna Grana*. Jesenski i Turk. Zagreb.

16. Fuller Torrey, Edwin. 2017. *Evolving Brains, Emerging Gods*. Columbia University Press. New York.
17. Facchini F., Gimbutas M., Kozłowski J. K., Vandermeersch B. 2004. *Religioznost u pretpovijesti*. Zagreb
18. Figurica iz Berekhat Rama, http://www.bradshawfoundation.com/sculpture/berekhat_ram.php, pregledano 20.02.2022.
19. Figurica iz Tan Tana, http://www.bradshawfoundation.com/sculpture/tan_tan.php, pregledano 20.02.2022.
20. Gunz, Philipp. Bulygina, Ekaterina. 2012. *The Mousterian Child From Teshik-Tash is a Neanderthal: A Geometric Morphometric Study of the Frontal Bone*. American Journal of Physical Anthropology
21. Giacobini, Giacomo. 2007. *Richness and diversity of Burial Rituals in the Upper Paleolithic*. Diogenes No. 214, Vol. 54 (2)
22. Hawkes, Jacquetta. 1966. *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*. Naprijed. Zagreb.
23. Hovers, E., Ilani, S., Bar Yosef. O. I Vandermeersch, B. 2003. *An early case of color symbolism: Ochre use by modern humans in Qafzeh cave*. Current anthropology 44 (4).
24. Ivor Karavanić, <https://www.matica.hr/knjige/autor/643/>, pregledano 20.05.2022.
25. James George Frazer, <https://www.britannica.com/biography/James-George-Frazer>, pregledano 17.01.2022.
26. James, William. 1996. *Varieties of Religious Experience*. Philosophical Library. New York.
27. James, E. O. 1957. *Prehistoric religion*. New York.
28. Janson, H., Woldermar. Davies, Penelope. 2008. *Jansonova povijest umjetnosti, zapadna tradicija*. Stanek. Varaždin.
29. Janković, I., Karavanić, I. 2009. *Osvit čovječanstva*. Zagreb.
30. Jeunesse, C., Barrand-Emam, H., Denaire, A., Chenal, F. 2014. *Unusual funeral practices and violence in Early Neolithic Central Europe: new discoveries at the Mulhouse-Est Linearbandkeramik*. Antiquity A Review of World Archelogy, dostupno na: <http://journal.antiquity.ac.uk/projgall/jeunesse342> (22.03.2022.)
31. Karavanić, Ivor. 2012. *Prapočeci religije*. Školska knjiga. Zagreb.

32. Karavanić, I. 1993. *Kanibalizam ili mogućnost religijske svijesti u krapinskim neandertalaca*. *Obnovljeni Život*. 48.(1.)
33. Karavanić, Ivor. Čondić, Natalija. 2018. *Religije kamenog doba*. Arheološki muzej. Zadar.
34. Kuhn, S. L., Stiner, M. C., Reese, D. S., & Gulec, E. 2001. *Ornaments of the earliest Upper Paleolithic: New insights from the Levant*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Vol. 98, No. 13.
35. Koch, J.K., Mykhailova, N., Kirleis, W. 2019. *Shaman burials in prehistoric Europe. Gendered images? Gender Transformations in Prehistoric and Archaic Societies*
36. Leroi-Gourhan, Andre. 1968. *Religije prehistorije: paleolit*. Zagreb. Naprijed
37. Larsson, L., Zagorska, I., Berzniš, V., Nilsson Stutz, L. 2017. *New aspects of the Mesolithic-Neolithic cemeteries and settlement at Zvejnieki*. Northern Latvia. *Acta Archaeologica*. Vol. 88, No.1
38. Lewis-Williams, David, et al. 1988. *The Signs of All Times: Entoptic Phenomena in Upper Paleolithic Art*. *Current Anthropology*. Vol. 29, No. 2.
39. Lewis-Williams, David. 2002. *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*. London: Thames & Hudson.
40. Mania, D. 1991. *The zonal division of the Lower Palaeolithic open air site Bilzingsleben*. *Anthropologie*. 29, str. 17.-24.
41. Max Muller, <https://www.britannica.com/biography/Max-Muller>, pregledano 17.01.2022.
42. Meignen, Liliane. Bar-Yosef, Ofer. Vandermeersch, Bernard. Et al. 2019. *Kebara Cave, Mt. Carmel, Israel: The Middle and Upper Paleolithic Archeology. The Burial of MHK-2, at Kebara Cave*. *American School of Prehistoric Research Bulletin* 51.
43. Morey, D. 2006. *Burying key evidence: the social bond between dogs and people*. *Journal of Archaeological Science*. Vol. 33, No. 2
44. Mesolithic Art, dostupno na: <http://www.visual-arts-cork.com/prehistoric/mesolithic-art.htm> (20.02.2022.)
45. Natale Terrin, Aldo. 2006. *Uvod u komparativni studij religija*. Kršćanska sadašnjost.Zagreb.
46. Nilsson-Stutz, L., Larsson, L., Zagorska, I. 2008. *More Burials at Zvejnieki. Preliminary results from the 2007 excavation, Mesolithic Miscellany*, Vol.19, No. 1

47. *Opći religijski leksikon: A-Ž*. 2002. Ur. Rebić, Adalbert. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.
48. Paul Pettit, dostupno na: <https://www.durham.ac.uk/staff/paul-pettitt/>, pregledano 21.05.2022.
49. Pettit B., Paul. 2012. *Religion and Ritual in the Lower and Middle Paleolithic*. Oxford.
50. Pomeroy, Emma. Bennett, Paul. , O. Hunt, Chris. Et al. 2020. *New Neanderthal remains associated with the 'flower burial' at Shanidar Cave*. United Kingdom. *Antiquity* Vol. 94 (373).
51. Pettitt, P. 2011. *The Palaeolithic Origins of Human Burial*. 1st ed. Oxon: Routledge
52. Peoples, H.C., Duda, P., Marlowe, F.W. 2016. *Hunter-Gatherers and the Origins of Religion*, *Hum Nat*. Vol. 27
53. Stonehenge, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/Stonehenge> (22.03.2022.)
54. T.D.White, *Cut marks on the Bodo cranium: A case of prehistoric defleshing*. *American Journal of Physical Anthropology* 2(1)
55. Trinkaus, Erik. Buzhilova, Alexandra. Et al. 2015. *The Age of the Sunghir Upper Paleolithic human burials*. *Antropologie* Vol. 53
56. Tobolczyk, M. (2016). *The World's Oldest Temples in Göbekli Tepe and Nevalı Çori, Turkey in the Light of Studies in Ontogenesis of Architecture*. Elsevier, Vol. 161
57. Villa, Paola. 1992. *Cannibalism in Prehistoric Europe*. *Evolutionary Anthropology* 1(3)
58. William James, <https://www.britannica.com/biography/William-James/Career-in-philosophy>, pregledano 17.01.2022.
59. Wunn, Ina. 2000. *Beginning of religion*. *Numen*. vol. 47, No.
60. Wunn, Ina. 2001. *Cave bear worship in the Palaeolithic*. *Coruña. Cadernos Lab. Xeolóxico de Laxe*. Vol. 26
61. Yakar, J. 2016. *Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art: More than just Fanciful Aesthetic Designs?*, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/313025507_Symbols_and_Abstract_Motifs_in_Neolithic_Art_More_than_just_Fanciful_Aesthetic_Designs (22.03.2022.)

POPIS SLIKA

Slika 1. Prikaz žena koje su okružile muškarca, špilja Cogull (Španjolska)- str. 15

Slika 5. Liminalno biće iz špilje Les Tres Frères, Francuska- str. 16

Slika 6. Čovjek lav s nalazišta Holstein-Stadel, Njemačka- str. 17

Slika 7. Venera iz Willendorfa, Austrija- str. 19

Slika 8. Dama iz Brassempouya, Francuska- str. 19

Slika 9. Ogrlica sa nalazišta Barma Grande, Italija- str. 22

Slika 10. Crtež grobova iz Sunghira, Rusija- str. 24

Slika 12. Ples Cogula, Katalonija, Španjolska- str. 27

Slika 13. Gobekli Tepe- str. 28

SAŽETAK

Završni rad obrađivao je temu religioznosti i simbolike u kamenom dobu. Obuhvaća razvoj simbolike kroz razdoblja paleolitika, mezolitika i neolitika. Rad je pobliže pojasnio pojam religije i religioznosti te je predstavio rituale, ukope i umjetnost koja se smatra simboličkom u navedenim razdobljima povijesti. Zbog nedostataka dokaza za simboličko ponašanje u kamenom dobu, ono se može samo pretpostavljati, pa možemo reći kako se rad bavi pretpostavkama religioznih ponašanja čovjeka kamenog doba.

Ključne riječi: kameno doba, religija, religioznost, ukopi, umjetnost, simbolika

SUMMARY

The subject of this thesis is religiosity and symbolism in Stone Age. It includes development of symbolism in Paleolithic, Mesolithic and Neolithic. This paper explained the concept of religion and religiosity in detail and presented rituals, burials and art which is considered symbolic in these periods of history. Due to lack of evidence for symbolic behaviour in Stone Age, it can be only assumed, so we can say that this thesis deals with assumptions of religious behaviour of Stone Age man.

Key words: Stone age, religion, religiosity, burials, art, symbolism